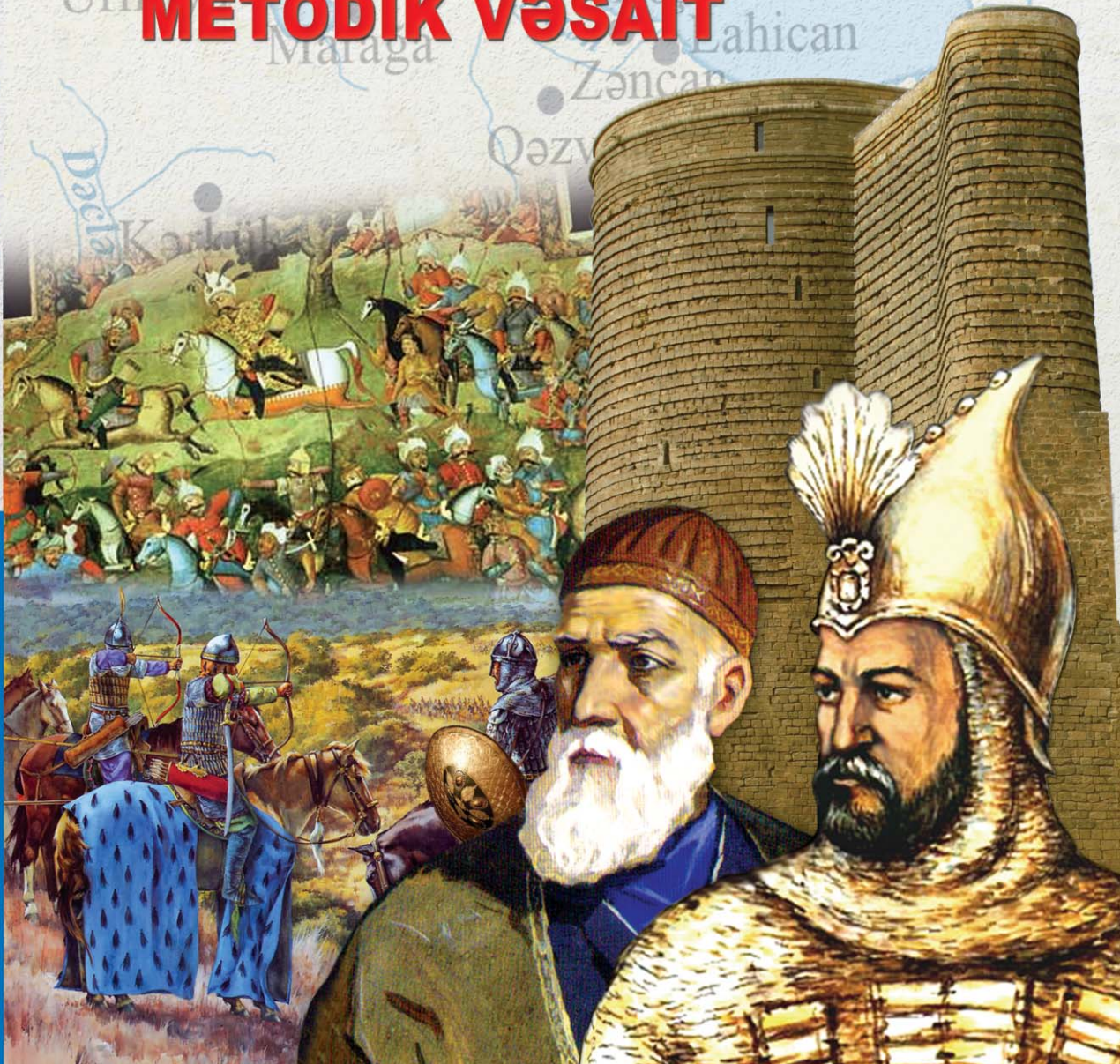

AZƏRBAYCAN TARİXİ 7

METODİK VƏSAİT

AZƏRBAYCAN TARİXİ

METODİK VƏSAİT

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

LEYLA HÜSEYNOVA, SEVİL BƏHRƏMOVA

AZƏRBAYCAN TARİXİ 7

*Ümumtəhsil məktəblərinin
7-ci sinfi üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərsləyin*

METODİK VƏSAİTİ

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
tahsil_az@yahoo.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

BAKİ-2018

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Mənbə və sənədlərlə iş	4
İllüstrasiya üzərində iş	6
Xəritə üzərində iş	7
Dərslik mətni ilə iş	8
Layihələr	10
Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə dair tövsiyələr	18
VII sinif üzrə məzmun standartları	27

AZƏRBAYCAN ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ

1. Feodal münasibətlərinin inkişafı	28
2. Ərəb işğalına qarşı mübarizə. Cavanşir	31
3. Xilafət dövründə idarəetmə, torpaq və vergi siyasəti	34
4. Xürrəmilər hərəkatı. Babək	36
5. İslamın milli və mədəni inkişafa təsiri	39

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN DİRÇƏLİŞİ

6. Müstəqil dövlətçiliyin bərpası	42
7. Azərbaycan vahid dövlət tərkibində	45
8. Xudafərin körpüsünün birləşdirdiyi iki Azərbaycan dövləti	48
9. Slavyanların hücumları	51
10. Əhalinin məşğuliyyəti və həyat tərzini	54
11. IX – XI əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti	57

OĞUZ-SƏLCUQ AXINLARI VƏ AZƏRBAYCAN

12. Oğuz-səlcuq axınları	60
13. Azərbaycan XII – XIII əsrin əvvəllərində	63
14. XI əsrin ortaları – XII əsrdə mədəniyyət	66

YADELLİ İŞĞALÇILARA QARŞI MÜBARİZƏ

15. Monqol yürüşlərinə qarşı mübarizə	68
16. Azərbaycan Elxanilər dövlətinin mərkəzi kimi	71
17. Azərbaycan uğrunda mübarizə	74
18. Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyi XIII – XIV əsrin başlanğıcında	77
19. XIII – XIV əsrlərdə mədəniyyətin inkişafı	80

VAHİD AZƏRBAYCAN UĞRUNDA

20. Qara Yusif və varisləri	83
21. Həsən padşah və varisləri	86
22. Ərdəbil hakimliyi	89
23. XV əsrdə ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyət	92
24-25. Mərkəzləşdirilmiş vahid Azərbaycan dövləti	95
26. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanması	101
27. XV – XVI əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti	103
Əlavələr	106
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	111

ƏZİZ MÜƏLLİMLƏR!

Sizə təqdim olunan dərslik və metodik vəsait kurikulum sənədi əsasında tərtib edilmişdir. Tarixi zaman, tarixi məkan, dövlət, şəxsiyyət, mədəniyyət məzmun xəttini əhatə edən yeni dərslikdə əsas və alt standartlar reallaşmış, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının formalaşması üçün geniş imkanlar yaradılmışdır.

7-ci siniflər üçün «Azərbaycan tarixi» dərslində ilk dəfə olaraq mövzulara motivasiya ilə giriş verilmişdir. Məqsəd şagirdlərin müstəqil şəkildə dərslik mətni üzərində iş aparmasını təmin etməkdir. Təfəkkür prosesini aktivləşdirən istiqamətverici suallar vermək və ya hər hansı problemlə məsələni qabartmaqla motivasiya yaratmaq fəal dərslərin ən mühüm mərhələsidir. Dərslik mətnlərində motivasiyalar verilməsinə baxmayaraq, siz müəllimlər maraqlı motivasiyalar qurmaqda və istifadə etməkdə müstəqilsiniz. Belə ki motivasiya quran zaman şagirdlərin dünyagörüşü, maraq dairəsi, yaş mərhələsi, yaşadıqları regionun amilləri nəzərə alınmalıdır.

Kurikulum əsasında fəal dərslərin müxtəlif metodlarını tətbiq etmək üçün və bu işdə müəllimlərə kömək məqsədilə dərslikdə müxtəlif mənbə materialları, xəritələr, sxemlər, illüstrasiyalar, şəkillər və s. köməkçi vasitələr verilmişdir. Bu vasitələrlə iş aparmağın səmərəli yolları, tədqiqat suallarına aid nümunələr, bacarıqları formalaşdırmaq üçün üsullar, dərslərin fəaliyyət planları metodik vəsaitdə geniş şərh olunmuşdur. İlk dəfə olaraq kontur xəritə üzərində işin şagirdlərdə formalaşdırdığı bacarıq və vərdislər təhlil edilmiş, müəllimlərə kömək məqsədilə kontur xəritə nümunələri təqdim olunmuşdur. Müasir texniki imkanlar vasitəsilə kontur xəritə nümunələrini çoxaldıb dərslərdə istifadə etmək mümkündür.

Məzmun xətlərini reallaşdırmaq üçün sxemlərin, cədvəllərin, mənbələrin dərslikdə verilməsi o demək deyil ki, müəllimlər dərslikdən kənara çıxmadan müəyyən çərçivədə fəaliyyət göstərməlidir. Əksinə, sizin yaradıcı fəaliyyətiniz şagirdlərin bilik və bacarıqlarının daha da inkişaf etdirilməsi üçün əsas amildir. Motivasiya qurarkən, dərsə aid metod və modelləri seçərkən, köməkçi vasitələri əldə edərkən, ev tapşırığını müəyyənləşdirərkən şagirdlərin məntiqi və tənqidi təfəkkürünün formalaşdırılması, yaradıcı qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi nəzərə alınarsa, yüksək nəticəyə nail olmaq mümkündür.

Dərslikdə və metodik vəsaitdə riyaziyyat, coğrafiya, Azərbaycan dili, ədəbiyyat, təsviri incəsənət fənləri ilə inteqrasiya gözlənilmişdir.

Şagirdlərin müstəqil yaradıcı fəaliyyəti üçün İKT materiallarından istifadə edilməsi, təqdimat və layihələrin hazırlanması mühüm olduğundan dərslikdə və metodik vəsaitdə istiqamətləndirici vasitələr təqdim etməyi lazım bildik.

MƏNBƏ VƏ SƏNƏDLƏRLƏ İŞ

Tarixi mənbələr üzərində iş şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətini formalaşdırır. Dərsdə tarixi mənbələrdən istifadə edilməsi keçmiş haqqında biliklərin əldə olunmasını, hadisə və proseslər haqqında daha inandırıcı məlumat alınmasını təmin edir.

Bu yolla şagirdlərdə tənqidi təfəkkür formalaşır və onlara tarixi məlumatı təhlil etmə vərdişi aşılanır. Müəllimin təqdim etdiyi mənbə məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun və başa düşəcəkləri dildə olmalıdır. İlk mənbə və sənədləri düzgün seçməklə məkan, şəxsiyyət, dövlət və digər məzmun xətlərini reallaşdırmaq, şagirdlərdə araşdırma, müqayisə, təhlil etmə və s. bu kimi bacarıqları formalaşdırmaq mümkündür.

Mənbə (sənəd) ilə iş üçün tövsiyə olunan tapşırıq nümunələri:

1. Mənbənin növünü və xarakterini müəyyənləşdirin.
 - İlk mənbədirmi? (gündəlik, hekayə, məktub və s.)
 - Verilmiş mənbə qədimdirmi? (müasir mənbə də ola bilər)
2. Mənbənin mənşəyi, dili, bütövlüyü, yarandığı dövr haqqında araşdırma aparın.
 - Orijinaldır, yoxsa tərcümə?
 - Bütöv mənbədir, yoxsa bir hissə?
 - Təqribən hansı dövrə aiddir?
3. Mənbənin məzmununu və ideyasını təhlil edin.
 - Mənbənin müəllifinin mövqeyi haqqında fikrinizi bildirin.
 - Problem haqqında bildiklərinizlə mənbədəki məlumat arasında uzlaşmanı müəyyən edin.

İdraki tapşırıq nümunələrinin təhlili

1. Mənbənin növünün təyin edilməsi tapşırığı:

Bu tapşırıq nümunəsinin icrası zamanı şagird tanış olduğu mənbənin hekayə, gündəlik, məktub və ya şahid sözü olduğunu bilməlidir. Müəllim mənbəni elə seçməlidir ki, şagird hər hansı bir əlamətə görə mənbənin növünü asanlıqla müəyyən edə bilər.

2. Mənbənin təxmini yaranma dövrünün müəyyən edilməsi tapşırığı:

Bu tapşırıq bir çox tarixi biliklərin köməyi ilə reallaşa bilər. Mənbədə il, əsr, yaxud digər tarixlər göstərilməsə də, hər hansı bir hadisə və ya müəllif haqqında məlumat bu tapşırığın yerinə yetirilməsinə istiqamət verə bilər. Şagirdlər mənbə və ya sənədin yarandığı dövr haqqında ehtimallar da söyləyib fikirlərini əsaslandırmağa bilərlər. Məsələn: Təqdim olunan mənbə ərəb səyyahlarından birinə aiddirsə, şagirdlər əvvəl əldə etdikləri biliklərə istinad edərək, bu mənbənin IX–XI əsrlərə aid olduğunu təsdiqləyə bilərlər.

3. Mənbənin əsasən mənbə müəllifinin mövqeyinin müəyyən edilməsi tapşırığı:

Təqdim edilən mənbədə informasiyanın qərəzli və ya şişirtmə olduğunu müəllifin mövqeyinə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu tapşırıq yerinə yetirmək üçün şagirdlərə mütləq müəllif mövqeyi hiss olunan mənbə təqdim edilməlidir.

4. Mənbədən hadisələr haqqında ilkin məlumatın ayrılması tapşırığı:

Mənbə, hər şeydən öncə, məlumat (informasiya) verir. Bu tapşırıq şagirdlərdə məlumatla müəllif mövqeyinə fərq qoymaq bacarığını formalaşdırır. Bu bacarığı aşılamaq üçün tapşırıq başqa formada da vermək olar:

- mənbənin ayrı-ayrı hissələrini şərh edin;
- mənbədəki faktları seçin;
- müəyyən mövqeyin sübutu üçün mənbədən lazımi məlumatı seçin.

5. Mənbədə ən sadə səbəb və nəticənin müəyyənəşdirilməsi tapşırığı:

Tapşırığın bu formada qoyulması mənbədəki hadisə və proseslərin səbəb-nəticələrinin şagirdlərin mühakiməsi ilə araşdırılmasına xidmət edir. Hadisənin hansı səbəbdən baş verməsi, nə ilə nəticələnməsi, səbəb və nəticə arasında hansı əlaqənin olması kimi sualların araşdırılması şagirdlərin idrakını fəallaşdırır.

6. Mənbədən istifadə edərək hekayə hazırlanması tapşırığı:

Bu tapşırıq yaradıcı xarakter daşıyır. Mənbəyə istinad edən şagirdlərdə öz mühakimələri ilə tarixi faktları düzgün təhlil etmək bacarığı formalaşır.

7. Bir hadisənin müxtəlif mənbələrdəki təsvirinin müqayisə edilməsi tapşırığı:

Şagirdlər hər hansı bir şəhər, dövlət, üsyan və s. haqqında müxtəlif mənbələrdəki məlumatları müqayisəli şəkildə təhlil edirlər. Eyni hadisə, məkan və ya zaman haqqında elə mənbələr seçilməlidir ki, məlumatlar (informasiya) kəskin fərqlənməsin və ya eynilik təşkil etməsin. Kəskin fərqlənmə şagirdlər üçün orta qərarə gəlməyə çətinlik yarada bilər. Məlumatların eyniliyi isə araşdırma və müqayisə üçün zəmin yaratmayacaq. Hər iki halda qoyulan problem həllini tapmayacaq. Bu tapşırığı çətinləşdirmək və ya asanlaşdırmaq da mümkündür:

- tarixi hadisələrin müxtəlif izahlarını təqdim edin;
- mənbənin məlumatlarını arxeoloji, illüstrativ və ya cədvəl məlumatları ilə tutuşdurub uyğunluğu müəyyən edin.

Təhlil etdiyimiz tapşırıqlar aşağıdakı bacarıqları formalaşdıracaq:

- müəllif mövqeyi üçün əsasların tərtib olunması;
- əks-fikirli qruplarda kiçik diskussiyaların aparılması;
- müxtəlif mənbələr üzrə «dialog-mübahisə»nin keçirilməsi;
- mənbədən iqtibas gətirilməsi.

MƏNBƏ ÜZƏRİNDƏ İŞ ÜÇÜN NÜMUNƏLƏR

Nümunə 1.

Oğlum, hər bir hakimin lazımdır gərək üç xəzinəsi olsun: birinci – pul xəzinəsi, ikinci – cəbbəxana (silah-yaraq), üçüncü – ərzaq və geyim xəzinəsi. Bu xəzinələrə məxaric xəzinələri deyilir, mədaxil xəzinəsi isə rəiyyətin özüdür. Çünki bu sonuncu xəzinə onların halal zəhməti və qənaətçiliyi hesabına doldurulur. Əgər onlar soyulub vardan çıxsa, hökmdarlara heç bir qazanc qalmaz. Və işin kökünə baxsan, hər bir səltənətin özülü ədalətdir, çünki... dövləti ordu qazanır, dövlətin ordudan başqa gəlir ağacı yoxdur, ordunu isə vergi (mal) hesabına saxlamaq olar – vergisiz qoşun yoxdur, vergi isə rəiyyətdən alınır... Rəiyyəti isə ədalət hesabına saxlamaq olar...

Fəzlullah Rəşidəddin

Tapşırıqlar:

- Orijinaldır, yoxsa tərcümə?
- Bütöv mənbədir, yoxsa bir hissə?

- Mənbədən nəyi öyrənə bildiniz?
- Mənbədəki fikirlərə münasibətinizi bildirin.

Nümunə 2.

Burada biz daha iki müsəlman müqəddəsinin qəbrini gördük: bunlardan biri – Pir Muxtarın qəbri düzdə, digəri – İmam Qorqudun qəbri isə dağda idi. Qorqud haqqında deyirlər ki, o, Məhəmmədin (peyğəmbər s.ə.s.) müasiri olmuşdur. Onun qəbri dağda, sal qayada oyulmuş böyük bir mağaradan ibarətdir... Dünən mən ora girdim, hər şeyi diqqətlə müşahidə etdim və heç bir bəzək-düzək görmədim.

Alman alimi Adam Oleari (7 aprel 1638)

Tapşırıqlar:

- Mənbənin növünü müəyyən edin.
- Nəyə görə müəllif Dədə Qorqudu müqəddəs insanlardan biri hesab edir?
- Mənbə müəllifinin münasibətini müzakirə edin.
- Sözügedən qəbir təqribən neçənci əsrə aid ola bilər?

SƏNƏD ÜZƏRİNDƏ İŞƏ AID NÜMUNƏ

I Şah İsmayılın Təbrizdə Xanəhməd bağının bağışlanması haqqında hökmü. İyun, 1508

Bu vaxta qədər buyurduq ki, hökmdarlıq məkanı Təbrizdə yerləşən və ardıcıl olaraq seyidlik və dinin cəlalı, ağılığın pənahı, səadətın kəsəri, qardaşlıq məhəbbəti bəslədiyim Seyid Süleyman Mirzənin sərəncamında olmuş Xanəhməd bağını həmin qayda ilə ona aid bilsinlər və onun vəkillərinin sərəncamına versinlər. Ayrı bir adam oraya daxil olmasın. Qeyd olunan hökmdarlıq məkanının darğası, kələntərləri və divan işlərinə baxan kiçik rütbəli qulluqçuları yazılmış qayda ilə qərar verildiyini bilsinlər.

«Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar»

Tapşırıqlar:

- I Şah İsmayılın hökmü ilə bağışlanan Xanəhməd bağını tiyul hesab etmək olarmı? Əsaslandırın.
- Sənəd Səfəvilər dövləti haqqında hansı məlumatları verir? Təhlil edin.
- Sənədə əsasən Səfəvi şahının qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olduğunu sübut edin.
- Şah İsmayılın hansı şəxsi keyfiyyətlərini öyrəndiniz? Fikirlərinizi təhlil edin.

İLLÜSTRASIYA ÜZƏRİNDƏ İŞ

TÖVSİYƏ OLUNAN TAPŞIRIQ NÜMUNƏLƏRİ

İllüstrasiya və şəkillər məktəblilər üçün əlavə məlumat mənbəyidir. İllüstrasiyalarla iş məktəblilərdə gördüyünü ifadə etmək, illüstrasiya ilə tarixi biliklər arasında əlaqəni təhlil etmək bacarığını formalaşdırır.

1. İllüstrasiyaya əsasən tarixi dövrü və məkanı müəyyən edin.

Bu tapşırıq zamanı şagird təqdim olunan illüstrasiyanın hər bir detalına diqqətlə baxıb verilən tapşırığın həllinə çalışacaq. Təqdim olunan illüstrasiyada təsvirlər aydın, reallığa yaxın olmalıdır. Məkanın və dövrün hər hansı xüsusiyyəti təsvir olunmalıdır ki, şagird verilən problemi həll edə bilsin.

2. Verilmiş illüstrasiyada tarixi hadisələri və hadisələrin iştirakçılarını, şərait və mühiti təsvir edin.

Bu tapşırıq üçün təsərrüfat həyatı, döyüş, qiyam, təhsil ocağı təsviri verilsə, şagird diqqətli olub öz mühakiməsi ilə müəyyən dövr haqqında məlumat ala bilər.

3. İllüstrasiyada əks olunan tarixi dövrün nümayəndələrinin ümumi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.

Bu tapşırığı reallaşdırmaq üçün sosial təbəqələri təsvir edən illüstrasiya təqdim etmək olar. Geyim, davranış qaydalarını araşdırmaqla şagirdlər həm təbəqələşmə, həm də etnoqrafik xüsusiyyətlər haqqında bilik əldə edəcəklər.

4. Süjet və ayrı-ayrı məqamlara görə əsər müəllifinin əsas fikrini aydınlaşdırın.

5. İllüstrasiya üzrə hekayə qurun.

İllüstrasiyalarla iş zamanı formalaşan bacarıqlar:

- illüstrasiya üzrə ümumi söhbət;
- cütlüklərdə «rəssam»la müsahibə;
- rəsmlər üzrə təsviretmə.

İllüstrasiyaların dərk olunması, hazırlanması və tətbiqi üçün tövsiyə olunan tapşırıq nümunələri:

- Problemin müzakirəsində öz mövqeyinizi illüstrasiyaların köməyi ilə əsaslandırın;
- Müxtəlif illüstrasiyalarda ümumi məzmun əlaqəsini müəyyən edin;
- Müxtəlif illüstrasiyaları zaman, məkan, obraz baxımından müqayisə edib, nəticələri yazın;
- Problemin həlli üçün illüstrasiya və mənbələrin müqayisəli təhlilindən istifadə edin.

Verilmiş tapşırıqların şagirdlərdə formalaşdırdığı bacarıqlar:

- qruplarda illüstrasiyalar üzrə fikir mübadiləsi aparmaq;
- cütlüklərdə mübahisə («rəssam-fotoqraf» kimi) etmək;
- şəklin yaranması haqqında öz fikirlərini bildirmək;
- illüstrasiyalar haqqında rəy yazmaq.

XƏRİTƏ ÜZƏRİNDƏ İŞ

TƏKLİF OLUNAN TAPŞIRIQ NÜMUNƏLƏRİ

- Xəritədə dünyanın hansı hissəsi təsvir olunub?
- Xəritədə göstərilən məkan hansı materikdə yerləşir?
- Göstərilən dövlətin (ölkənin, vilayətin və s.) ucqar şimal, cənub, şərq, qərb nöqtələrini tapın.
- Xəritə üzrə öyrənilən ölkənin təbii-coğrafi şəraitini təsvir edin.
- Ərazinin təbii şəraitinə əsasən yerli əhalinin hansı fəaliyyət növü ilə məşğul olduğunu müəyyən edin.
- Mühüm ticarət məntəqələrinin yerini müəyyənləşdirin.

- Xəritəyə baxıb mətndə adıçəkilən yerləri şimaldan cənuba doğru düzün.
- Müqayisə zamanı öz mövqeyinizi xəritənin köməyi ilə əsaslandırın.

Xəritə üzərində işin şagirdlərdə formalaşdırdığı bacarıqlar:

- qruplarda xəritələr üzrə fikir mübadiləsi;
- xəritə haqqında rəy bildirmək;
- kontur xəritələrlə iş aparmaq;
- təqribi sxem-xəritə qurmaq;
- biliklərini tətbiq etmək və s.

Kontur xəritə üzərində iş

Kontur xəritə üzərində iş aparmaq şagirdlərdə biliklərini əyani şəkildə tətbiq etmək bacarığını formalaşdırır. Kontur xəritə üzərində yeni çalışan şagirdlərə atlas və xəritəyə istinad edərək işləmək məsləhət görülür.

Kontur xəritə üzərində iş aparmaq üçün təklif olunan tapşırıq nümunələri:

- Mətnə adıçəkilən yerləri (şəhərlər, qalalar, dağlar və s.) kontur xəritədə qeyd edin.
- Mətnə əsasən dövlətin (xəritədən istifadə etməklə) sərhədlərini müəyyənləşdirib çəkin.
- Mətnə sözügedən yürüşün təqribi hərəkət istiqamətlərini çəkib göstərin.
- Mətnə adıçəkilən döyüşlərin yerini müəyyən edib kontur xəritədə göstərin.
- Dövlətin ərazisinin şimal-cənub, şərq-qərb sərhədlərini kontur xəritəyə qeyd edin.

Verilmiş tapşırıqlar şagirdlərdə aşağıdakı bacarıqları formalaşdıracaq:

- xəritədə gördüyünü tətbiq etmək;
- mətndəki təsviri xəritədə müəyyən etmək;
- təqribi xəritə yaratmaq.

DƏRSLİK MƏTNI İLƏ İŞ

Dərslük mətni şagird üçün əsas bilik mənbəyidir. İlk baxışda dərslük mətni istənilən digər mətnlərdən kəskin fərqlənmir. Lakin şagirdlərin söz ehtiyatı geniş olmaya bilər. Bu səbəbdən cümlə və ya ifadələri başa düşməkdə çətinlik çəkərlər. Həm də şagirdlərin çoxu süjetli hekayə mətninə öyrəşib. Dərslük mətnində isə süjet xətti, obrazlar olmur. Buna görə də dərslük mətnindən məlumat əldə etmək və onları mənimsəmək üsullarını şagirdlərə aşılamaq lazımdır.

Hər bir mövzunun oxunmasından əvvəl və sonra şagirdləri fəallaşdırmaq məqsədilə onlara müəyyən suallar verilir, hər hansı bir problemin müzakirəsi keçirilir, yaxud mənbələrə istinad edilərək araşdırmalar aparılır. Belə olarsa, tarixin öyrənilməsində əsas mənbə olan dərslük mətni daha yaxşı qavranılır.

MƏTİNİN SƏMƏRƏLİ OXUNMASI ÜSULLARI

a) oxudan əvvəl

1. Paraqrafın oxunmasının məqsəd və nəticəsi haqqında düşünün. Özünüzdən soruşun: «Mən nə haqqında oxuyacağam? Bu paraqrafta nə öyrənəcəyəm?»

2. Paraqrafa tez göz gözdürün, başlıq və yarımbaşlıqlara nəzər salın, illüstrasiya və xəritələrə baxın. Başlıq və yarımbaşlıq yoxdursa, bütövlükdə paraqrafın quruluşu haqqında təxmini təsəvvürünüz olsun deyə, hər abzasın ilk cümləsini oxuyun.

3. Özünüə sual verin: «Bu mövzunu necə bilirəm?» Mövzuya aid əvvəllər oxuduqlarınızı yadınıza salın, lazım bilsəniz dəftərinizə yazın.

b) oxu zamanı

1. Mətnin mühüm hissələrini diqqətlə yenidən oxuyun.

2. Fasilələr edib, özünüə sual verin: «Müəllif nə demək istəyir?»; «Bu mövzunu təqdim etməkdə müəllifin məqsədi nədir?»

3. Müəllifin fikrini izləyə bilmədiyinizi anladığınızda, dayanın.

4. Mətnə sizə tanış olmayan məlumat olarsa, xüsusi qeyd edin.

5. Yeni məlumatı oxuyarkən öz ilkin mülahizələrinizi xatırlayıb təhlil edin.

c) oxudan sonra

1. Yeni məlumatı nəzərə almaqla bildiklərinizi yenidən xatırlayın.

2. Əsas məlumatları sistemləşdirin və xülasəsini çıxardın.

3. Mətnin bəzi hissələrini yenidən oxumağın lazım olub-olmadığını müəyyənləşdirin.

Təklif olunan üsullar heç də hər zaman bütün şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətinə uyğun gəlmir. Şagirdlərə fərqli yanaşılıb başqa üsullar da seçmək mümkündür. Seçilən müxtəlif üsullar mətnlərin növündən, məqsədindən asılı olaraq səmərə verə bilər.

DƏRSLİK MƏTNI İLƏ İŞ ZAMANI TÖVSIYƏ OLUNAN TAPŞIRIQ NÜMUNƏLƏRİ

- Nə üçün paraqraflar və ya yarımbaşlıqlar başqa cür deyil, məhz belə adlanır?
- Bu paraqrafı siz başqa cür və ya daha yaxşı necə adlandırardınız?
- Paraqrafdakı tarixləri zaman oxu üzərində düzün.
- Paraqrafda ziddiyyət təşkil edən fikir varmı? Varsa, izah edin.

Nümunə

Mövzu: Babəkin başçılığı altında azadlıq hərəkatı

Şagirdlərin diqqəti dərslikdəki mətnə yönəldilir. Mətnin birinci cümləsi oxunur: «...Xilafətın vergi siyasəti və məmurların özbaşınalığı əhali arasında narazılığı artırdı».

Daha sonra mətnin sonuncu cümləsi oxunur: IX əsrin II yarısından etibarən Xilafətdən asılı olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda bir sıra müstəqil yerli dövlətlər meydana gəldi.

Göründüyü kimi, bu iki cümlə hansısa hadisə və prosesdən xəbər verir. İlk cümlə səbəbi, son cümlə isə nəticəni bildirir.

Mətnin illüstrasiya və şəkillərinə, şəkilaltı yazılara diqqət cəlb edilərək tapşırıq verilir:

– Gördüyünüz şəkil və illüstrasiyalarla oxuduğunuz mətn arasındakı əlaqələrə əsaslanaraq kiçik hekayə qurun.

Hekayələri təhlil etməzdən əvvəl hər bir şagirdə yazdığını oxumaq üçün vaxt verilir. Vaxt bitdikdə mətnlə şagirdlərin hekayəsi arasında oxşar məqamlar müzakirə edilməlidir.

ÜMUMİ DİSKUSSIYA

Diskussiya – kollektiv müzakirə deməkdir. Diskussiyanın gedişində fikirlər mübadiləsi həyata keçirilir, mövqelər əsaslandırılır. Mübahisə, polemika, debat, disput kimi anlayışlar diskussiyanın növləri kimi başa düşülür. Diskussiya şagirdlərin tarixi faktlara, təzahür və hadisələrə münasibətlərinin necə olduğunu öyrənməyə imkan verir. Diskussiya şagirdlərə müstəqil öyrəndikləri faktları və hadisələri təhlil etmək, həmçinin növbə ilə danışmaq bacarığı aşılamaqla yanaşı, başqalarının fikirlərinə hörmət etmək, sübutlu polemika və kollektivdə işləmək üçün zəruri olan digər vərdişlərin əldə olunmasına imkan yaradır.

Diskussiyanın açıq olması üçün sinifdə inam və qarşılıqlı hörmət mühitinin yaradılması zəruridir. Şagirdlərə «Diskussiya aparmaq qaydaları» hazırlamaq tapşırığı vermək belə mühitin yaradılması yollarından biridir. Belə bir tapşırıq dərslərin ilinin əvvəlində verilsə, daha yaxşı olar. Lakin sinifdə aparılacaq diskussiyanın prinsip və qaydaları şagirdlərin təklifləri əsasında tədris ilinin istənilən vaxtı hazırlana bilər. Siz müxtəlif təklifləri ümumiləşdirməkdə şagirdlərə kömək edə, təklif olunmayıbsa, özünüz də bəzi prinsiplər təklif edə bilərsiniz.

Diskussiya zamanı şagirdlərin riayət etməli olduqları qaydalar:

- danışanı dinləmək;
- yalnız bir nəfər danışa bilər;
- çıxış etmək istədikdə əlini qaldırmaq;
- danışanın sözünü kəsməmək;
- deyilən fikirlə razılaşmadıqda fikir söyləyəni deyil, fikri tənqid etmək;
- kimsə danışanda gülməmək (zarafat istisna olmaqla);
- hamını diskussiyada fəal iştirak etməyə həvəsləndirmək.

Qaydaların kobud pozulmasının nəticələrə mənfi təsirini şagirdlərlə birgə müzakirə edin. Qaydaların böyük vərəqdə yazılıb sinfə asılması məsləhətdir ki, onlara hər zaman riayət olunsun.

Qeyd: *Lazım gələrsə, birgə müzakirədən sonra qaydalara əlavələr və dəyişikliklər etmək olar.*

LAYİHƏLƏR

Şagirdlər müxtəlif mövzularla bağlı uzun müddət apardıqları müstəqil tədqiqatlar əsasında hazır iş – layihə təqdim edirlər. Tarixin öyrənilməsində layihələrin faydası əvəzsizdir:

- ayrı-ayrı tarixi faktların, hadisələrin digər məktəb fənləri və ətraf aləmlə əlaqəli olduğunu görməkdə şagirdlərə yardımçı olur;
- hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsində, vaxtlarının və işlərinin qrafik üzrə müəyyənləşdirilməsində şagirdlərin daxilən təşkilatlanmasına şərait yaradır;
- müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərə təlim prosesini idarə etməyə imkan verir;
- məktəblilərin həm bir-birləri ilə, həm də başqa insanlarla məktəbdənkənar qarşılıqlı fəaliyyətinə imkan yaradır;

– tarixi hadisə və təzahürlərin hər hansı bir məqamını daha dərinədən öyrənməyə şərait yaradır, əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməyi öyrədir, şagirdlərə sosial və yaradıcı tədqiqat vərdişləri aşılayır;

– şagirdlərə geniş mənada vərdişlər qazanmağa, tədqiqatlarının və öz fikirlərinin nəticələrini müzakirə etməyə yardımçı olur ki, bu da müstəqil düşüncəli şəxsiyyət üçün mühüm keyfiyyətdir.

Layihələrin müəyyən mərhələləri var. Bütün mərhələlərdə ən vacib prinsip şagirdlərin gördükləri işə ciddi yanaşmalarıdır.

Müəllim mövzu və ya problemi müəyyənləşdirib sinfə təqdim edə bilər. Həmçinin mövzuların «beyin həmləsi» yolu ilə sinif tərəfindən seçilməsi də məqsədəuyğundur. Problem konkret olmalıdır ki, şagird qeyri-müəyyənlik içində qalmasın. Müəllim şagirdlərə layihə üzərində işləməyin hər hansı bir xüsusi üsulunu təklif edə bilər. Layihəyə aid aşağıdakı prinsiplər aydınlaşdırılmalıdır:

- layihə üzərində iş nə vaxt başlayacaq;
- layihə nə qədər vaxt aparacaq;
- hansı resurslardan (ədəbiyyat, mənbə, təsviri vasitələr və s.) istifadə olunacaq;
- bu resursları haradan tapmaq mümkündür;
- şagirdlər layihəni təklikdə, yoxsa qrup halında işləyəcək və s.

Layihənin necə tamamlanacağını müzakirəsi olduqca vacibdir. Layihə üzərində işin həyata keçirilməsi zamanı müəllim suallara cavab verə bilər. Lakin işin yerinə yetirilməsinə şagird özü cavabdeh olmalıdır. Tədqiqatın yekunu hesabat, məruzə, prezentasiya (xəritələr, illüstrasiyalar, fotoşəkillər, cədvəllər, qrafiklər) şəklində ola bilər. Yaxşı olar ki, layihə tək-cə şagird tədqiqatının nəticəsi kimi deyil, həm də layihə üzərində iş aparılarkən ayrı-ayrı mərhələlərdə, həmçinin mövzuya münasibətdə şagirdlərin əməyinin nəticəsi (şəriklik hissi, müxtəlif variantlar üzərində işləmələri və s.) dəyərləndirilərək qiymətləndirilsin. Qiymətləndirmə tək-cə akademik meyarlar əsasında aparılmamalıdır, bu zaman müxtəlif vərdiş və bacarıqlar da nəzərə alınmalıdır.

Layihələrin hazırlanması və işlənməsi planı:

1. **Hazırlıq:** mövzu və məqsədin müəyyənləşdirilməsi.
2. **Layihənin planlaşdırılması:**
 - məlumat mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi;
 - məlumatın toplanması və təhlili üsullarının dəqiqləşdirilməsi.
3. **Tədqiqat:** mənbələr, sənədlər, müsahibələr, sorğular və müşahidələr əsasında məlumatın toplanması.
4. **Yekunlar:** məlumatın təhlili, nəticələrin xülasəsi.
5. **Hesabat:** şifahi hesabat, yazılı hesabat, materialları nümayiş etdirərək hesabat.
6. **Layihənin yekunlarının qiymətləndirilməsi:**
 - şagirdlərin səyi;
 - yaradıcılıq bacarıqları;
 - mənbələrdən istifadə qabiliyyətləri;
 - layihənin keyfiyyəti.

Qiymətləndirmə kollektiv müzakirə və ya özünüqiymətləndirmə üsulu ilə həyata keçirilir.

Layihə üçün aşağıdakı mövzulara oxşar mövzular təklif edə bilərsiniz:

- Odlu silahların yaranma tarixi;
- Neft Daşlarının tarixi;
- Mənbələrin izi ilə – Bakı (yaxud rayon və ya şəhərlərimizdən biri);
- Küçəmizin adı;
- Bir qəhrəmanın həyatı (müasir dövrün qəhrəmanları);
- Azərbaycan müxtəlif saytlarda;
- Azərbaycan fotosəkillərdə;
- Dərbənd bu gün;
- Şuşanın dünəni və bu günü;
- Azərbaycan tarixi sovet dərsliklərində;
- Azərbaycan–Ermənistan müharibəsində zərərçəkmiş məktəblərimizin müəllim-şagird statistikası.

BİRGƏ TEST TƏRTİBETMƏ

Birgə test tərtib edilərkən yüksək dəqiqlik, elmi dünyagörüş formalaşır. Belə ki şagirdlər bu tapşırığı yerinə yetirərkən test etməsələr də, testlərin ağırlıq dərəcəsinə, revantlığını (testin növü: terminoloji, nəzəri, ümumiləşdirici, faktoloji, hesablayıcı və s.) öyrənir və qaydalara uyğun özləri də testlər hazırlayırlar. Bu tapşırığı şagirdlərdə məntiqi düşüncəni inkişaf etdirir. Test tapşırığının düzgün cavabının və ona yaxın səhv cavabların tərtibi şagirdlərdə biliklərini tətbiq etmə bacarığını formalaşdırır. Bu modelin tapşırıqları müxtəlif formada ola bilər:

- testin düzgün cavabına əsasən sualı tərtib edin;
- testin hər hansı cavabını seçib ona uyğun sual yazın;
- testin sualına əsasən düzgün cavab tərtib edin;
- testin düzgün cavabına yaxın olan səhv cavabları müəyyənlədirin.

Nümunə 1.

Təqdim olunmuş testdə düzgün cavabı tapın. Düzgün cavaba uyğun səhv cavabları tərtib edin.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin oxşar cəhətinə aid deyil:

- A) hər ikisi mərkəzləşdirilmiş dövlət deyildi
- B) hər ikisi XVI əsrin əvvəlində süqut etmişdi
- C) hər ikisi XV əsrdə yaranmışdı
- D)
- E)

Təqdim etdiyimiz tapşırıq nümunəsində şagirdlər düzgün cavabı müəyyən edəçəklər (*cavab: B*). Eyni zamanda Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri haqqında bildikləri faktları və ya xüsusiyyətləri birgə müzakirə edib səhv cavabları tərtib edəçəklər. Bunun üçün hər iki dövlətin oxşar cəhətlərini yazmaq kifayət edər.

Bu tapşırığın formalaşdırdığı idraki fəaliyyət növləri:

- məntiqi təfəkkürlə nəticə çıxarmaq;
- müqayisə etmək və ya qarşılaşdırmaq;
- nəzəri biliyi tətbiq etmək;
- test tərtib etmək.

Nümunə 2.

Verilmiş cavablara əsasən test suallarını qurun.

- A) paytaxtı Bərdə şəhəri idi
- B) ərəb mənşəli idi
- C) paytaxtı Həmədana köçürüldü
- D) XI əsrdə Azərbaycana axın etdilər
- E) Xudafərin körpüsü tikildi

Bu tapşırıqda 5 cavab elə seçilmişdir ki, şagirdlər hər hansı bir cavabı düzgün qəbul edərək 5 test sualı tərtib edə bilsinlər. Belə ki bu suallar tərtib olunanda 2 və ya daha çox doğru cavab olmamalıdır.

Məsələ: şagirdlər doğru cavab olaraq A bəndini götürüb sual qoya bilirlər.

I Test: Cavanşirin başçılıq etdiyi dövlətə aiddir:

Cavab: paytaxtı Bərdə şəhəri idi.

Bu zaman digər 4 cavab təqdim olunan test sualının səhv cavabı olmalıdır. Yanlışlıq olmasın deyə tapşırığı tərtib edən zaman müəllim cavabları xüsusi dəqiqliklə seçməlidir.

Şagirdlər doğru cavab olaraq B bəndini götürdükdə isə belə sual qoya bilirlər.

II Test: Şirvanşahlar dövlətinə aiddir:

Cavab: ərəb mənşəli idi.

Bu yolla 5 və daha çox sual tərtib edən şagirdlərdə məntiqi, yaradıcı təfəkkür daha mükəmməl formalaşar.

ROLLU OYUNLARIN MODELƏRİ

Rollu oyunlar tarixi və ya müasir həyatı əks etdirdiyindən həlli sadə olmayan məsələlər müzakirə obyektinə ola bilər. Məsələn: səhnəcikdə iştirakçının, yaxud onun ifa etdiyi qəhrəmanın düzgün və ya qeyri-düzgün davranışının müzakirəsi. Müzakirə zamanı müəllim hər sualın yalnız bir mümkün cavabı olması fikrini şagirdlərə təlqin edə bilməz. Müəllimin və şagirdlərin müzakirə olunan mövzuya müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərinin mövcudluğunu təbii hal kimi, normal qəbul etmək olduqca vacibdir. Müəllim mübahisəli məsələlər zamanı öz fikrini təkidlə qəbul etdirməyə və ya mütləq həmrəyliyə nail olmağa cəhd göstərməməlidir. Yaxşı olar ki, müəllim həmrəyliyə gətirən fikirləri ümumiləşdirsinsən, rəy müxtəlifliyi yaradan fikirləri isə müzakirə üçün «açıq» saxlasın.

Rollu oyunun ümumi planı

1. Mövzu. Epiqraf. Dərsin məqsəd və vəzifələri.
2. Oyuna hazırlıq (şəraitin, iştirak edənlərin və ya qrupların müəyyən edilməsi). Qabaqlayıcı tapşırıq: Ədəbiyyat. Rolların paylanması. Şagirdlərə vəzifələrinin izah edilməsi.
3. Aparıcının oyunun məqsədini açıqlayan giriş sözü.
4. Oyunun gedişi:
 - modelləşmiş şəraitin oynanılması;
 - daxili oyun qaydalarına uyğun hərəkətlər;
 - oyun süjetinin açılması;
 - tənqid edilən vəziyyətin saxlanması.

5. Yekun hissəsi:

- son söz (aparıcı və ya sədr);
- nəticələrin ümumiləşdirilməsi;
- ekspert qrupunun təhlili;
- iştirakçıların qiymətləndirilməsi.

Nümunə

Mövzu: Ağqoyunlu dövlətini süquta aparan yol

Dərsin epigrafi, məqsəd və vəzifələri müəllim tərəfindən geniş və ya məhdud şəkildə verilə bilər. Dərsin sonunda qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq əsas şərtidir.

Qabaqlayıcı tapşırıq: Əlavə ədəbiyyata əsasən, aparıcı II Mehmet, Həsən padşah, Sara Xatun, Venesiya elçisi və digər rolları şagirdlərə paylayır.

Dərsin (oyunun) gedişi:

Aparıcı Ağqoyunlu–Osmanlı–Avropa dövlətləri arasındakı münasibətlərin qısaca şərhindən sonra sözüünə davam edir: II Mehmet Ağqoyunlu dövləti ilə müharibəyə 1461-ci ildə Trabzon üzərinə yürüşlə başladı...

Aparıcını Uzun Həsən və Sara Xatun rollarını oynayan şagirdlər əvəz edirlər. Onların dialoqu zamanı Sara Xatunun yerinə yetirməli olduğu vəzifələr açıqlanır və Sara Xatun II Mehmetin düşərgəsinə yola düşür.

Aparıcı: «II Mehmetin düşərgəsi» – sözlərini deyəndən sonra şagirdlər II Mehmetin və Sara Xatunun tarixi görüş sənəsinə canlandırırlar. Sara Xatun rolunu oynayan şagirdə tapşırıq verilməlidir ki, o bu rolu oynayarkən yerinə yetirməli olduğu vəzifələrin öhdəsindən xüsusi məharətlə gəlsin. Bu zaman Sara Xatunun böyük diplomat qadın olması daha aydın nəzərə çarpır. Onun Trabzon taxtına varislik hüququnu necə və hansı diplomatik gedişlə irəli sürməsi elə inandırıcı təqdim edilməlidir ki, dərsin məqsəd və vəzifələri yetərinəcə yerinə yetirilsin. Dərsin (oyunun) bu istiqamətdə gedişi həm şagirdlərin yaradıcı xüsusiyyətlərini aşkara çıxarar, həm də «tamaşaçı» şagirdlərin tarixi hadisələrə şəxsi münasibətlərinin yaranmasına təsir göstərir.

Oyun (tamaşa) – dərs boyunca tənqidi təfəkkür, məntiqi təfəkkür və yaradıcı təfəkkür əsas aparıcı meyar olmalıdır. Bütövlükdə rollu oyuna, eyni zamanda ayrı-ayrı rolların ifaçılarına qiymət verildikən qeyd etdiyimiz təfəkkür formalarına necə, hansı səviyyədə əməl olunduğu nəzərə alınmalıdır.

Rollu oyunu digər mövzuların mənimsənilməsi zamanı da hazırlamaq mümkündür. Məsələn: «Venesiya elçisi Katerino Zeno ilə Uzun Həsənin görüşü sənəsi» tarixi məqamın şagirdlər tərəfindən müzakirəsi üçün geniş imkan yaradar. Son mərhələdə rollu oyunun müzakirəsini təşkil etməklə və ya sual-tapşırıqlar verməklə məqsədə nə dərəcədə nail olunduğunu yoxlamaq mümkündür.

Tövsiyə olunan sual və tapşırıqlar:

1. XV əsrin 50–70-ci illərində baş vermiş hadisələrdə qanunauyğunluq görürsünüzmü? Fikirlərinizi izah edin.
2. Sultan II Mehmetlə Uzun Həsəni diplomat və sərkərdə kimi müqayisə edin. Onların üstünlüklərinə aid dəlillər söyləyin.
3. Uzun Həsənin xarici siyasətini müzakirə edin.
4. «Sülh müqaviləsi» müharibə edən dövlətlər arasındakı ziddiyyətləri həll edir, yoxsa...? Əsaslandırın.
5. Sara Xatunun diplomatik addımlarını təhlil edin.

Rollu oyun zamanı:

- şagirdlərin şəxsi münasibəti formalaşır;
- hər hansı rolun ifası üçün «tamaşaçı» şagirdlərdə iddia yaranır;
- şəxsiyyətlərə və ya hadisələrə ayrı-ayrı mövqelərdən qiymət verilir;
- fərqli rəylər yaranır;
- ziddiyyətli fikirlər söylənir;
- tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkür formalaşır.

İNTEQRASIYANIN REALLAŞDIRILMASI

Hər hansı bir fənnin tədrisi zamanı başqa fənlərlə əlaqənin yaradılması zərurəti qaçılmazdır. Tarixi mövzuların tədrisi prosesində coğrafiya, ana dili, ədəbiyyat, musiqi, riyaziyyat, hətta rus və ingilis dilləri ilə inteqrasiya vacib şərtidir. İnteqrasiya zamanı ziddiyyətli məqamlar olarsa, şagirdlər həmin sahədə araşdırma aparmağa yönəldilməlidir. Tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəlməsindən ötrü inteqrasiyaları reallaşdırmaq və bu məqsədlə də müəllimlər arasında əməkdaşlıq əlaqələrini təkmilləşdirmək vacibdir. Bu baxımdan ixtisasdankənar fənlə bağlı məlumatların dəqiqləşdirilməsi və ya ətraflı məlumat alınması önəmlidir.

Coğrafiya fənni ilə inteqrasiya. Bu inteqrasiya dərslərin motivasiyası zamanı, ayrı-ayrı tapşırıqları tərtib edən zaman lazım olur. Belə ki tarixi məkan məzmun xəttini reallaşdırarkən dövlətlərin, şəhərlərin, abidələrin hazırda hansı ərazidə yerləşdiyi sualı yaranır. Bu zaman atlaslardan istifadə edərək suallara cavab tapmaq praktik iş şəraiti yaradır.

Məsələn: Tarix mövzularında tez-tez Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Ön Asiya və s. bu kimi coğrafi regionların adı çəkilir. Beyin həmləsi vasitəsilə müasir dövrdə bu ərazilərdə hansı dövlətlərin mövcud olduğu soruşula bilər. Əgər şagirdlərdə məlumatlılıq müşahidə olunarsa, sualı tədqiq etmək ev tapşırığı kimi verilir.

«Ana dili» fənni ilə inteqrasiya. Bu inteqrasiya daha çox söz assosiasiyası zamanı tətbiq edilir. Şagirdlərə hər hansı bir söz və ya ifadəyə uyğun sinonimlər, yaxud antonimlər yazmaq tapşırığı verilir. Bu zaman şagirdlər ana dilində biliklərini nümayiş etdirəcək, hətta yeni sözlər, ifadələrlə tanış olacaqlar.

«Ədəbiyyat» fənni ilə inteqrasiya. Hər bir tarix müəllimi mədəniyyət məzmun xəttini reallaşdıran zaman çox asanlıqla ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya yarada bilər. Bu zaman dərslər əhatəli və maraqlı alınır. Tarix mövzularının hər birində ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya mümkündür. Məsələn: Dərslərin mətnində mənbə olaraq «Oğuznamə»dən nümunə verilmişdir. Şagirdlərin diqqətini mənbəyə cəlb etməklə onlara oxşar xalq məsəlləri, atalar sözləri yazmaq tapşırıla bilər. Bundan əlavə, şagirdləri «Oğuznamə» sözünün təhlilinə də cəlb etmək məqsədəuyğun sayılır.

«Musiqi» fənni ilə inteqrasiya. Şagirdlərin yaşı və musiqi dərslərində öyrəndikləri nəzərə alınaraq, tarix dərslərində bu inteqrasiyanı reallaşdırmaq mümkündür. Motivasiyalar zamanı musiqi parçasını dinləmək mövzuya keçid üçün maraqlı şərait yaradır. Belə ki vətənpərvər ruhda yazılmış mahnılar, marşlar, əsərlərdən parça (məsələn: «Koroğlu» operasından uvertüra) səsləndirməklə motivasiya qurmaq dərslərin məqsədinə nail olmaq üçün əlverişlidir.

«Riyaziyyat» fənni ilə inteqrasiya. Xronoloji tapşırıqlar riyaziyyat fənni ilə inteqrasiyanı reallaşdırır. Eyni zamanda memarlıq abidələrinin şəkillər və illüstrasiyalar əsasında təhlili zamanı şagirdlər həndəsi ifadələrdən istifadə edirlər. Məsələn: Qız qalasının əsas hissəsi silindr formasındadır.

Rus, ingilis və ya digər əcnəbi dillərlə inteqrasiya. Bu inteqrasiyanın reallaşması terminlərin izahı zamanı baş verir.

İnteqrasiyalar zamanı formalaşan bacarıq və fəallıq növləri:

- məntiqi təfəkkürün tətbiq edilməsi;
- gördüklərini bənzətmək;
- digər fənlərdən öyrəndiklərini tarix dərslərində tətbiq etmək;
- fənlərin yardımını ilə tədqiqat aparmaq;
- milli-mənəvi dəyərləri xatırlamaq;
- müasir dövrlə əlaqə yaratmaq.

İLLİK PLANLAŞDIRMA.
STANDARTLARIN REALLAŞDIRILMASI VƏ FƏNLƏRARASI
İ N T E Q R A S İ Y A C Ə D V Ə L İ

№	Mövzular	Alt standartlar	İnteqrasiya	Saat
1.	Diaqnostik qiymətləndirmə			1
Azərbaycan erkən orta əsrlərdə				
2.	Feodal münasibətlərinin inkişafı	1.3.1.	Ə. 1.1.4.; Az-d. 3.1.2.; İnf. 1.2.3.	1
3.	Ərəb işğalına qarşı mübarizə. Cavanşir	1.2.2.; 4.1.1.	Ü-t. 4.1.1.; Az-d.1.2.2.	1
4.	Xilafət dövründə idarəetmə, torpaq və vergi siyasəti	1.3.1.	Ə. 1.1.4.; Az-d. 3.1.2.; İnf. 1.2.3.	1
5.	Xürrəmilər hərəkatı. Babək	1.1.2.; 4.1.1.	Ü-t. 1.1.3., 4.1.1.; Az-d. 1.2.2.	1
6.	İslamın milli və mədəni inkişafa təsiri	1.1.1.; 2.1.2.	Ə. 1.1.4.; Az-d. 3.1.2.; İnf. 1.2.3.	1
7.	KSQ			1
Azərbaycan dövlətçiliyinin dirçəlişi				
8.	Müstəqil dövlətçiliyin bərpası	3.1.2.	Ü-t. 3.1.1.; Az-d. 2.2.3.; H-b. 2.1.2.	1
9.	Azərbaycan vahid dövlət tərkibində	3.1.1.	Ü-t. 3.1.1.; C. 3.2.1.; H-b. 2.1.2.	1
10.	Xudafərin körpüsünün birləşdirdiyi iki Azərbaycan dövləti	2.1.2.; 3.1.2.	Ü-t. 3.1.1.; Az-d. 2.2.3.; H-b. 2.1.2.	1
11.	Slavyanların hücumları	1.2.2.	Ə. 1.1.4.; Az-d. 3.1.2.; İnf. 1.2.3.	1
12.	Əhalinin məşğuliyyəti və həyat tərzi	1.3.1.	Ü-t. 2.1.1.; Az-d. 2.2.3.	1
13.	IX – XI əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti	5.1.2.	H-b. 3.3.1.	1
14.	KSQ			1

№	Mövzular	Alt standartlar	İntegrasiya	Saat
Oğuz-səlcuq axınları və Azərbaycan				
15.	Oğuz-səlcuq axınları	1.1.2.; 1.2.1.; 2.1.2.	Ü-t. 3.1.1.; Az-d. 2.2.3.; H-b. 2.1.2.	1
16.	Azərbaycan XII – XIII əsrin əvvəllərində	1.1.1.; 3.1.1.; 4.1.2.	Ü-t. 4.1.1.; Az-d. 1.2.2.	1
17.	XI əsrin ortaları – XII əsrdə mədəniyyət	5.1.1.; 5.1.3.	Ü-t. 5.1.1., 5.1.3.; Ə. 3.1.2.; Az-d. 2.2.2.	1
18.	BSQ			1
Yadelli işğalçılara qarşı mübarizə				
19.	Moңqol yürüşlərinə qarşı mübarizə	1.1.2.; 2.1.2.	Ü-t. 1.1.3., 2.1.2.; C. 3.1.2.	1
20.	Azərbaycan Elxanilər dövlətinin mərkəzi kimi	2.1.1.; 3.1.2.	Ü-t. 2.1.1., 3.1.1.; C. 3.2.3.; H-b. 1.2.1., 2.1.2.	1
21.	Azərbaycan uğrunda mübarizə	4.1.1.	Ü-t. 4.1.1.; Az-d. 1.2.2.	1
22.	Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyi XIII–XIV əsrin başlanğıcında	1.2.1.; 4.1.1.	Ü-t. 4.1.2.; Az-d. 3.1.2.; İnf. 2.1.3.	1
23.	XIII–XIV əsrlərdə mədəniyyətin inkişafı	5.1.1.; 5.1.3.	Ü-t. 5.1.1., 5.1.3.; Ə. 3.1.2.; İnf. 1.2.3.	1
24.	KSQ			1
Vahid Azərbaycan uğrunda				
25.	Qara Yusif və varisləri	3.1.3.	Ü-t. 1.1.3., 3.1.2.	1
26.	Həsən padşah və varisləri	1.3.1.; 4.1.2.	Ü-t. 4.1.2.; Az-d. 3.1.2.; İnf. 2.1.3.	1
27.	Ərdəbil hakimliyi	3.1.1.; 3.1.3.	Ü-t. 3.1.1.; C. 3.2.1. H-b. 2.1.2.	1
28.	XV əsrdə ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyət	1.3.1.; 3.1.2.	Ü-t. 2.1.1., 3.1.1.; Az-d. 2.2.3.; H-b. 2.1.2.	1
29-30.	Mərkəzləşdirilmiş vahid Azərbaycan dövləti	2.1.2.; 3.1.2.; 4.1.1.	Ü-t. 2.1.2., 3.1.1.; Az-d. 2.2.3.; C. 3.1.2.; H-b. 2.1.2., 2.2.1.	2
31.	KSQ			1
32.	Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanması	3.1.2.	H-b. 1.2.1., 2.1.2.	1
33.	XV–XVI əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti	5.1.1.	Ü-t. 5.1.1.; Az-d. 2.2.3.	1
34.	BSQ			1
CƏMİ:				34

ŞAĞIRD NAILİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR

Qiyətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönələn və onu idarə edən vacib amildir. Hazırda kurikulumun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq qiyətləndirmə ənənəvidən fərqlənir. Məktəbdaxili qiyətləndirmə diaqnostik (ilkin səviyyənin qiyətləndirilməsi), formativ (fəaliyyətin qiyətləndirilməsi), summativ (kiçik, böyük və yekun) qiyətləndirmələrdən ibarətdir.

Diaqnostik qiyətləndirmədən istifadə etməklə öz təlim strategiyanızı müəyyənləşdirə bilərsiniz. Bu qiyətləndirməni dərslərin, tədris vahidlərinin əvvəlində reallaşdırmaq nəzərdə tutulur. Diaqnostik qiyətləndirmə şagirdlərin bilik və bacarıqlarını müəyyənləşdirmək, eyni zamanda şagird bir ümumi təhsil müəssisəsindən digərinə keçdikdə, sinfi dəyişdikdə və digər zəruri hallarda onun bilik və bacarıqları haqqında məlumat toplamaq, ona fərdi yanaşmanı təmin etmək məqsədilə aparılır.

Diaqnostik qiyətləndirmənin aparılması üçün aşağıdakı üsul və vasitələrdən istifadə etmək olar:

Üsullar	Vasitələr
Təpşırıqvermə	Çalışmalar
Müsahibə (şifahi yoxlama)	Müəllimin qeydiyyat vərəqi (şagirdlə, müvafiq hallarda qrup, yaxud siniflə aparılan şifahi yoxlama zamanı müəllimin öyrənmək (diaqnoz qoymaq) istədiyi məsələnin yazıldığı vərəq)
Valideynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Söhbət və müəllimin sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq)
Söhbət	Şifahi söhbət
Müşahidə	Gündəlik müşahidə

Diaqnostik qiyətləndirmənin nəticələri rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur. Yazılı qeydlər sinif və şagird portfoliosunda saxlanılır, nəticələr barədə valideynlər, sinif rəhbəri və digər fənn müəllimləri məlumatlandırılır.

Formativ qiyətləndirmə zamanı qəbul edilmiş standartların reallaşmasına istiqamətlənən irəliləyişlərin monitorinqi sinifdə hər bir şagirdin inkişafının hərəkətverici amilinə, təlimin həlledici komponentinə çevrilir. Müəllim belə monitorinq vasitəsilə tədris prosesini tənzimləyir, bütün şagirdlərin irəliləyişlərini təmin edir, eyni zamanda uğur qazana bilməyən şagirdlərin ehtiyaclarını öyrənərək, onlara əlavə köməklik göstərir. Bu qiyətləndirmə fənni tədris edən müəllim tərəfindən məzmun standartlarından irəli gələn təlim məqsədləri əsasında hazırlanmış meyarlar üzrə dərslər ili ərzində müntəzəm olaraq aparılır.

Bir məzmun standartı dərslərdəki bir neçə mövzuda reallaşdığına görə həmin standartlardan çıxan qiyətləndirmə meyarları növbəti müvafiq dərslərdə də istifadə edilir. Qiyətləndirmə meyarları əsasında şagirdlərin müşahidə oluna biləcək fəaliyyəti 4 səviyyə üzrə qruplaşdırılır.

Məsələn:

Standart: 5.1.2. Şərq mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə təsirini müəyyən edir.

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Şərq mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə təsirini çətinliklə müəyyən edir.	Şərq mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə təsirini müəllimin köməyi ilə müəyyən edir.	Şərq mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə təsirini müəyyən edir, lakin bəzi səhvlərə yol verir.	Şərq mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə təsirini asanlıqla müəyyən edir.

Qiymətləndirmə meyarları:

Müəyyənətmə

Formativ qiymətləndirmənin aparılması üçün aşağıdakı üsul və vasitələrdən istifadə edə bilərsiniz:

Üsullar	Vasitələr
Müşahidə	Müşahidə vərəqləri
Şifahi sual-cavab	Şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi
Tapşırıqvermə	Çalışmalar
Valideynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Söhbət, sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq)
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən olunmuş meyar cədvəli
Rubrik	Nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası
Şifahi və yazılı təqdimat	Meyar cədvəli
Test	Test tapşırıqları
Özünüqiymətləndirmə	Özünüqiymətləndirmə vərəqləri

Özünüqiymətləndirmə

Bu qiymətləndirmə fərdi qiymətləndirmədir. Dərsin sonunda hər bir şagird öz fəaliyyətini bu cədvələ əsasən qiymətləndirə bilər.

Tapşırığı tam və düzgün yerinə yetirdim	Dərsdə diqqətli idim	Məntiqli yanaşmam var idi	Sual-cavabda aktiv idim	Əməkdaşlıq etdim	Etiket qaydalarına riayət etdim

Cütlərlə iş zamanı qiymətləndirmə

Bu qiymətləndirmədən cütlərlə iş zamanı istifadə etmək olar. Dərsin sonunda cütlərə aşağıda göstərilən cədvəl paylanılır. Bu cədvəldən istifadə etməklə hər bir şagird həm özünün, həm də yoldaşının fəaliyyətini qiymətləndirə bilər.

Cütlərdə işləyən şagirdlərin adı	Fəalliq səviyyəsi (zəif, orta, yüksək)	Əməkdaşlıq etmə	Qaydalara əməl olunması	Tapşırığın icrası zamanı müzakirə etmə	Ümumi rəyəgəlmə
İnci					
Uğur					

Qrup işlərinin qiymətləndirilməsi

Qruplarla işin qiymətləndirilməsi üçün meyar cədvəli hazırlanır. Qrupların fəaliyyətini aşağıdakı meyarlara əsasən qiymətləndirmək olar.

Qruplar / Meyarlar	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Tapşırığı düzgün yerinə yetirmə				
Tərtibat				
Təqdim etmə				
Əməkdaşlıq				

Yekun (summativ) qiymətləndirmə standartların mənimsənilməsi istiqamətində şagirdlərin əldə etdiyi irəliləyişləri dəyərləndirir. Bu qiymətləndirmə həm il ərzində bəhs və ya bölmələrin mənimsənilməsinə, həm də tədris ilinin sonunda qiymətləndirmə standartlarına əsasən həyata keçirilir. Summativ qiymətləndirmənin nəticələri rəsmidir və keçiriləndiyi tarixdə sinif jurnalında qeyd olunur. Summativ qiymətləndirmənin aparılması üçün yalnız test üsuluna üstünlük verilməməli, aşağıdakı üsul və vasitələrdən də istifadə olunmalıdır:

Üsullar	Vasitələr
Yoxlama yazı işləri	Yoxlama yazı işləri üzrə qeydiyyat vərəqi
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən edilmiş meyar cədvəli
Şifahi sorğu	Şifahi sorğu üzrə qeydiyyat vərəqi
Test	Test tapşırıqları
Tapşırıqvermə	Tapşırıq, çalışma və laboratoriya işləri
Yaradıcılıq	Rəsm, esse, təqdimat və s.

Kiçik summativ qiymətləndirmənin keçirildiyi gün dərsdə iştirak etməyən şagirdin sinif jurnalında adının qarşısındakı xananı diaqonalla 2 yerə ayırmalı və onun surətində «q» (qab) yazıb, məxrəci isə boş saxlamalıdır. Növbəti 2 həftə ərzində kiçik summativ qiymətləndirmə aparılmalı, nəticə məxrəcdə qeyd edilməlidir.

Şagirdin yarımillik qiyməti kiçik summativ (yarımillik ərzində keçirilən) qiymətləndirmənin nəticələri 40%, böyük summativ (yarımillik sonunda keçirilən) qiymətləndirmənin nəticələri 60 % hesab olunmaqla aşağıdakı düstur əsasında çıxarılır:

$$Y = \frac{ksq_1 + ksq_2 + \dots + ksq_n}{n} \cdot \frac{40}{100} + BSQ \cdot \frac{60}{100}$$

Burada, Y – şagirdin I və ya II yarımil üzrə qiymətini, $ksq_1, ksq_2, \dots, ksq_n$ – şagirdin müvafiq yarımil ərzində kiçik summativ qiymətləndirmələrinin nəticələrini, n – müvafiq yarımildə keçirilən kiçik summativ qiymətləndirmələrin sayını, BSQ isə I və II yarımildə keçirilən böyük summativ qiymətləndirmənin nəticəsini bildirir.

Hörmətli həmkarlar!

Müəllim üçün metodik vəsaitin dərs icmallarında dərslikdəki mövzuların səhifələri verilmişdir. Bu səhifələrlə işləmək mövzuların şagirdyönümlü və nəticəyönümlü şəkildə reallaşdırılmasına yardımçı olacaqdır. Dərsliklə yaxından tanış olan müəllim öz işinin səmərəli alınması üçün onunla düzgün işləməyi bacarmalıdır. Bu baxımdan dərslikdəki mövzuların mətni aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır.

- A. Motivasiya.** Bu mərhələ şagirdlərin fəallaşdırılmasına, araşdırılacaq mövzuya marağın artırılmasına imkan açır. Şagird dərslikdəki A blokuna daxil olan materiallarla tanış olarkən motivləşir, sanki mexanizm kimi işə salınır.
- B. Araşdırma məqsədilə verilmiş sual və tapşırıqlar.** Maraq yaradılan hadisələrin araşdırılmasına yönəlmiş tədqiqat xarakterli tapşırıqlardan ibarətdir. Bu məqsədlə şagirdlərə hər hansı bir hadisə verilir və bu hadisənin baş vermə səbəbləri araşdırılaraq, müzakirəyə verilməsi nəzərdə tutulur. Standartda nəzərdə tutulan əsas bilik və bacarıqların hansı səviyyədə reallaşdırılmasını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bu tapşırıqların tədqiqatın aparılması mərhələsində, ev tapşırıqlarının verilməsində istifadəsi nəzərdə tutulur.
- C. Yeni biliklər (mətn).** Mövzu ilə bağlı izahatlar. Dərsin əsas məzmunu dərsliyin bu hissəsində verilir.
- D. Xəritə, sxem və cədvəllər.** Xəritənin köməyi ilə baş vermiş dəyişiklikləri, eləcə də ölkələrin ərazilərini müəyyən etməkdə yardımçı olur. Hadisə və proseslərin sxem və cədvəl əsasında öyrənilməsi dərsin səmərəsini daha da artırır.
- E. Şəkillər və illüstrasiyalar.** Tarix dərslərində ən maraqlı məqamlardan biridir. Şagird öyrəndiyi dövr və hadisəni şəkillər və illüstrasiyanın köməyi ilə tam təsvir edir. Dövrün şəxsiyyətlərinin şəkilləri və bu kimi digər şəkillər şəxsiyyət haqqında tam təsəvvürlərin formalaşması üçün imkanlar açan vasitədir.
- F. Mənbələr və məlumatlar.** Dərslikdə mövzulara dair müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş fakt və məlumatlar verilir. Bəzi alt standartları reallaşdırmaq üçün bu vacibdir.

Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünəninə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır.

HEYDƏR ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ

1. FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI

A

Şəkildəki insanların məşğuliyyəti, sosial vəziyyəti, həyat tərzi haqqında nə deyə bilərsiniz? Fikirlərinizi qeyd et.

Feodal, islahat, can vergisi, hərbi, mirzə, xostak, dastakert, türk axını, dil birliyi

C

VI əsrdə Azərbaycanda feodal münasibətləri inkişaf edirdi. Kənd icmalarının torpaqları feodalların əlinə keçirdi. Torpaqsız qalan icma üzvləri asılı kəndlilərə çevrilirdilər. Bu dövrdə əsas torpaq sahibliyi formaları **dastakert** – irsi torpaq sahibliyi və hərbi xidmət əvəzində verilən **xostak** – şərti torpaq sahibliyi idi. Əkilib-becərilməsi çətinlik törədən torpaqlar isə sahibsiz qalırdı.

Bu dövrdə Azərbaycanın cənubu – **Adurbadaqan** (Atropaten) və şimalı – **Albaniya** Sasani imperiyasının tərkibində idi. Ölkəmizdə feodal münasibətlərinin inkişafına Sasani şahı I Xosrovun islahatları da təsir göstərirdi. O, sahibsiz torpaqları hərbiçilərə payladı. Vergiyiğan məmurların özbaşınalığına son qoyuldu. Uşaqlar, qadınlar, qocalar, hərbiçilər, kahinlər, məmurlar can vergisindən azad edildilər.

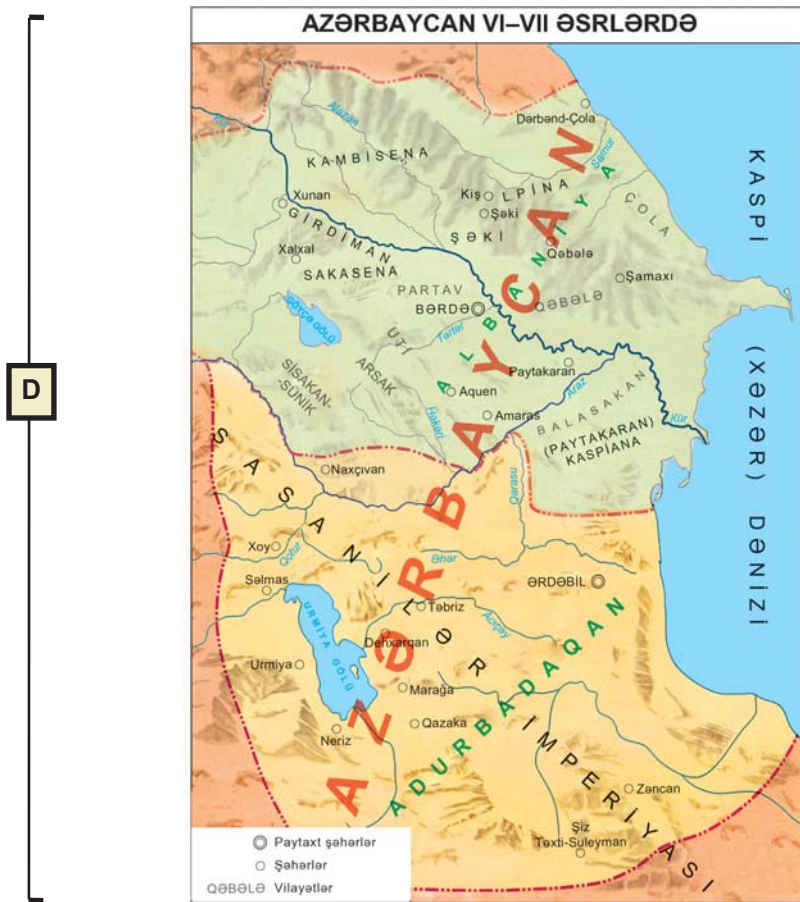
B

Sənə, torpaqların hərbiçilərə paylanması məqsəd nə idi?

Azərbaycanda və Qərbi Avropada feodal münasibətləri

Azərbaycan	Qərbi Avropa
III əsrdən XIX əsrin II yarısına qədər	V əsrdən XVII əsrin ortalarına qədər
Kəndlilər feodallardan şəxsən asılı deyildilər.	Kəndlilər təhkimli idi, yəni feodallardan şəxsən asılı idilər.
Feodalların xüsusi təsərrüfatı, demək olar ki, yox idi.	Feodalların xüsusi təsərrüfatları var idi.

E

Türk döyüşçüləri

C

VI–VII əsrlərdə Albaniya və Adurbadaqanda feodal münasibətləri tədricən möhkəmlənirdi. Bu dövrdə Sasani hökmdarları Azərbaycanın şimal torpaqlarına farsdilli tayfaları köçürüb məskunlaşdırırdılar. Onların məqsədi İrandan köçürdüləri bu tayfaların köməyi ilə Azərbaycanda mövqelərini möhkəmləndirmək və özlərinə etnik dayaq yaratmaq idi.

Sasani şahları, həmçinin Azərbaycanın Xəzərsahili bölgələrində mövqelərini möhkəmləndirmək, şimaldan türk axınlarının önünü kəsmək üçün qalalar və müdafiə divarlarını inşa etdirirdilər.

F

VI əsrin ortalarında Sasani dövləti Dərbənd keçidi üzərindəki nəzarəti daha da gücləndirdi. Dərbənd keçidində 8 m qalınlığında daş divarlar və bürclər inşa edildi. Bununla da Böyük Qafqaz dağlarının zirvələrindən Xəzər dənizinin içərilərinə qədər uzanan və bizim günlərə qədər öz əzəməti ilə insanları heyran edən möhtəşəm Dərbənd saddi və Dəmirqapı – Dərbənd qalası yaradıldı.

Dərbənd saddi

C

Xalqımızın formalaşmasında önəmli mərhələ. Erkən orta əsrlərdə ölkəmizə bir-birinin ardınca kütləvi axın etmiş türk tayfaları daha öncədən Azərbaycanda yaşayan türk tayfaları ilə qaynayıb-qarıxdılar. Türk dili bütün Azərbaycan əhalisi üçün vahid ünsiyyət vasitəsinə çevrildi, **dil birliyi** yarandı. Vahid xalqın yaranması prosesi sürətləndi.

F

Erkən orta əsrlərdə hun, basil, bulqar, sabir, xəzər və digər türk tayfaları Dərbənd keçidindən cənuba yürüş edərək Azərbaycan torpaqlarında məskən saldılar. Sonrakı yüzilliklərdə ölkəmizdə qədimdən yaşamaqda olan yerli türk tayfaları ilə qaynayıb-qarıxdılar.

Sənəcə, türk tayfalarını Azərbaycana cəlb edən nə idi?

C

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın şimalının və cənubunun vahid dövlətdə birləşdirilməsi də bu prosesə müsbət təsir göstərdi. Ölkəmizin bölgələri arasında əlaqələr yarandı, etnik-mədəni birliyin təşəkkülü baş verdi. Yadelli işğallarına qarşı uzun müddət ərzində birgə azadlıq mübarizəsi aparılması da bütün əhalinin sıx birləşməsinə, qaynayıb-qarışmasına şərait yaratdı.

Bu dövrdə aparıcı hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilən çoxsaylı türk tayfaları Azərbaycan xalqının təşəkkülündə başlıca rol oynadılar. Məhz türk tayfaları və türk dili şimalı-cənublu bütün ölkə miqyasında birləşdirici qüvvə kimi çıxış etdi. Ərəb mənbələrində Xilafət qoşunlarının ilkin yürüşləri zamanı – VII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində toplu halında yaşayan türklərlə qarşılaşdıqları qeyd edilib.

F

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev 1998-ci ildə «Kitabi-Dədə Qorqud dastanı»nın yaradılmasının 1300 illiyinin qeyd edilməsi haqqında fərman vermiş, dastanın böyük mədəni dəyərini müdrikliliklə yüksək qiymətləndirmişdir: «Kitabi-Dədə Qorqud dastanı» qəhrəmanlıq eposudur; özü də bir cəngavər; bir igid haqqında yox, bütün bir xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir eposdur. Onun ən böyük ideyası baş sərkərdədən tutmuş, böyükdən kiçiyə kimi bütün qəhrəmanlarının doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir. Eposun əsas mahiyyətini qəhrəmanlıq ideologiyası təşkil edir».

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətini dəyərləndir.

C

VII əsrdə Azərbaycan türk ədəbi dilinin formalaşması başladı. Bu dövrdə Azərbaycan mühitində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yaradılması Azərbaycan türkcəsinin böyük inkişaf yolu keçdiyini göstərirdi.

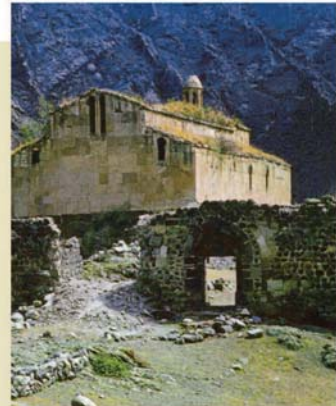
Azərbaycan ərazisində bu dövrdə əhalinin çoxu **tanrıçılıq** dininə sitayiş edirdi. Qədim türklərin təkallahlı səmavi dini tanrıçılıq adlanırdı. tanrıçılıq Azərbaycanın bütün vilayətlərində, xüsusən də düzən bölgələrində yayılmışdı.

Sasani şahları tabe etdikləri ölkələrdə xristianlıq məzhəbini təqib edir, atəşpərəstliyi cidd-cəhdlə yayırdılar. Yerli əhalinin tanrıçılıq dini inanclarını qoruyub saxlamaqda israrlı olması da, xristianlığın yayılmasına və möhkəmlənməsinə imkan vermədi.

F

*Maraqlıdır ki, Qafqazda ilk xristian məbədi Qarabağda – qədim türk tayfası olan **sakların** toplu halda yaşadığı **Ərsakda*** (Arsak) yaradılmışdır. Hazırda xristian məbədlərimiz erməni işğalı altındadır. Ermənilər bu məbədlərin üzərindəki kitabələri saxtalaşdırıb dünyaya erməni abidəsi kimi təqdim edirlər.*

**Ərsak – erkən orta əsrlərdə Qarabağın dağlıq hissəsi sak ərinin – igidinin adı ilə bağlı belə adlanırdı. Erməni işğalçıları qədim Azərbaycan torpağı olan Qarabağın dağlıq ərazilərinə sahib çıxmaq üçün Ərsak adını saxtalaşdırıb «Artsax» kimi təqdim edirlər.*

Dağlıq Qarabağ. Amaras monastırı

B

1. Feodalizmin xüsusiyyətlərinə aid cədvəl qur.
2. «Azərbaycanda və Avropada feodal münasibətləri» cədvəlinə əsasən müəyyən et:
 - a. Feodal münasibətləri hansı ərazilərdə daha sürətlə inkişaf etmişdir?
 - b. Səncə, Azərbaycanda hansı səbəbdən feodalların xüsusi təsərrüfatı olmurdu? Fikrini faktlarla əsaslandır.
3. VII əsr xalqımızın formalaşmasında nəyə görə önəmli mərhələ hesab edilir? Fikrini əsaslandır.
4. Azərbaycana türk tayfalarının axınları haqqında əlavə məlumat topla.

VII SİNİF ÜZRƏ MƏZMUN STANDARTLARI

Məzmun xətləri üzrə əsas və alt standartlar

1. Tarixi zaman

Şagird:

- 1.1. Xronologiya ilə bağlı tarixi anlayışları mənimsədiyini nümayiş etdirir.
 - 1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir.
 - 1.1.2. Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.
- 1.2. Mənbələr üzərində tədqiqat bacarıqları nümayiş etdirir.
 - 1.2.1. Dövrə aid yazılı və maddi mənbələri əlaqələndirir.
 - 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələr üzərində işləyir.
- 1.3. İnsanların həyat tərzindəki dəyişiklikləri sivilizasiyalarla əlaqələndirir.
 - 1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat təzi və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

2. Tarixi məkan

Şagird:

- 2.1. Azərbaycan ərazisinin təbii-coğrafi şəraitini tarixi hadisə, proses və təzahürlərlə əlaqələndirir.
 - 2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amilləri ilə müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafı arasında əlaqələri izah edir.
 - 2.1.2. Dövrə aid xəritə və xəritə-sxemlərdəki müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürlərə dair məlumatları izah edir.

3. Dövlət

Şagird:

- 3.1. Azərbaycan ərazisində dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirir.
 - 3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.
 - 3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.
 - 3.1.3. Azərbaycan feodal dövlətləri ilə bağlı cədvəllər hazırlayır.

4. Şəxsiyyət

Şagird:

- 4.1. Tarixi şəxsiyyətləri dövr baxımından qiymətləndirir.
 - 4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri (Cavanşir, Babək, Yusif Əbu Sac, Şəmsəddin Eldəniz, İbrahim Xəlilullah, Qara Yusif, Uzun Həsən) oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.
 - 4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətləri ilə bağlı sxem və cədvəllər hazırlayır.

5. Mədəniyyət

Şagird:

- 5.1. Mədəniyyət və sivilizasiyaları qiymətləndirir.
 - 5.1.1. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini dəyərləndirir.
 - 5.1.2. Milli-mədəni dəyərlərin formalaşmasına dinlərin təsirini dəyərləndirir.
 - 5.1.3. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini əks etdirən təqdimatlar hazırlayır.

AZƏRBAYCAN ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ

1. FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI

Alt standartlar:

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

Təlim məqsədi

Feodalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

Təlim forması:

Qruplarla iş, fərdi iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri, xəritə

İntegrasiya:

Ə. 1.1.4.;
Az-d. 3.1.2.; İnf. 1.2.3.

Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənayyəti olan ölkəmizin həm dünənini, həm bu gününü, həm də gələcəyini dərin bir məsuliyyət hissi ilə yaşaymalıdır.

HEYDƏR ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ

1. FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI

Şəkildəki insanların məşğuliyyəti, sosial vəziyyəti, həyat tərzini haqqında nə deyə bilərsiniz? Fikirlərinizi qeyd et.

Feodal, islahat, can vergisi, hərbi, mirzə, xostak, dastakert, türk axını, dil birliyi

VI əsrdə Azərbaycanda feodal münasibətləri inkişaf etirdi. Kənd icmalarının torpaqları feodalların əlinə keçirdi. Torpaqsız qalan icma üzvləri asılı kəndlilərə çevrildilər. Bu dövrdə əsas torpaq sahibliyi formaları **dastakert** – irsi torpaq sahibliyi və hərbi xidmət əvəzində verilən **xostak** – şərti torpaq sahibliyi idi. Əkilib-becərilməsi çətinlik törədən torpaqlar isə sahibsiz qalırdı.

Bu dövrdə Azərbaycanın cənubu – **Adurbadaqan** (Atropaten) və şimalı – **Albaniya** Sasani imperiyasının tərkibində idi. Ölkəmizdə feodal münasibətlərinin inkişafına Sasani şahı I Xosrovun islahatları da təsir göstərdi. O, sahibsiz torpaqları hərbiçilərə payladı. Vergiyiğan məmurların özbaşınalığına son qoyuldu. Uşaqlar, qadınlar, qocalar, hərbiçilər, kəhinlər, məmurlar can vergisindən azad edildilər.

Sənə, torpaqların hərbiçilərə paylanması məqsəd nə idi?

7

Mövzuya motivasiya qurmaq üçün **A** blokundan istifadə etməklə şagirdlərin diqqəti sosial qruplara aid rəsmlərə cəlb oluna bilər. Əvvəlcə onlara bu qruplar haqqında fikirlərini lövhəyə yazmağı tapşırmaq, daha sonra **C** blokunu oxumağa cəlb edərək şagirdlərdə tədqiqata maraq yaratmaq olar.

Tədqiqat sualı:

Azərbaycanda feodal münasibətlərinin inkişafına təsir göstərən amillər nədən ibarətdir?

Bu tədqiqatı yerinə yetirmək üçün C bloku qruplar arasında bölünür. Qruplar arasında bölünmüş C blokuna müvafiq olaraq B blokundakı sual və tapşırıqların da yerinə yetirilməsi tövsiyə olunur. Beləliklə, şagirdlər mətni oxuyub B blokundakı sualları cavablandıracaqlar.

Azərbaycanda və Qərbi Avropada feodal münasibətləri

Azərbaycan	Qərbi Avropa
III əsrdən XIX əsrin II yarısına qədər	V əsrdən XVII əsrin ortalarına qədər
Kəndlilər feodallardan şəxsən aslı deyildilər.	Kəndlilər təhkimli idi, yəni feodallardan şəxsən aslı idilər.
Feodalların xüsusi təsərrüfatı, demək olar ki, yox idi.	Feodalların xüsusi təsərrüfatları var idi.

Qrup işlərinin nəticələri mütləq müzakirə olunmalıdır.

Ümumiləşdirmə və nəticə aşağıdakı kimi aparıla bilər:

– Azərbaycanda feodal münasibətlərinin inkişafında Sasanilərin daxili siyasətinin böyük rolu oldu: I Xosrovun islahatları, köçürmə siyasəti əsas səbəblərdən idi.

D blokuna uyğun iş quraraq dərsin məqsədinə daha səmərəli yolla çata bilərsiniz.

Qrupların birinə həm dərslikdəki, həm də əlavə resurs olaraq istifadə etdiyiniz xəritələrə əsasən suallar verin:

- Xəritədə göstərilən məkan hansı materikdə yerləşir?
- Ərazinin təbii şəraitinə əsasən yerli əhali hansı fəaliyyət növü ilə məşğuldur? Coğrafi xəritədən istifadə edərək müəyyənlədiniz.

Türk döyüşçüləri

VI–VII əsrlərdə Albaniya və Adurbadaqanda feodal münasibətləri tədricən möhkəmləndirdi. Bu dövrdə Sasani hökmdarları Azərbaycanın şimal torpaqlarına farsdilli tayfaları köçürüb məskunlaşdırırdılar. Onların məqsədi İrandan köçürdüləri bu tayfaların köməyi ilə Azərbaycanda mövqelərini möhkəmləndirmək və özlərinə etnik dayaq yaratmaq idi.

Sasani şahları, həmçinin Azərbaycanın Xəzərsahili bölgələrində mövqelərini möhkəmləndirmək, şimaldan türk axınlarının önünü kəsmək üçün qalalar və müdafiə divarlarını inşa etdirirdilər.

VI əsrin ortalarında Sasani dövləti Dərbənd keçidi üzərindəki nəzarəti daha da gücləndirdi. Dərbənd keçidində 8 m qalınlığında daş divarlar və bürcələr inşa edildi. Bununla da Böyük Qafqaz dağlarının zirvələrindən Xəzər dənizinin içərilərinə qədər uzanan və bizim günlərə qədər öz əzəməti ilə insanları heyran edən möhtəşəm Dərbənd sədidi və Dəmirqapı – Dərbənd qalası yaradıldı.

Dərbənd sədidi

Digər qrupa isə **D** blokuna uyğun başqa tapşırıq verin:

— Verilmiş cədvəli Venn diaqramı ilə əvəz edin.

B blokundakı sual məhəlli xarakter daşıyır. Bölgələrimizdəki məktəblərdə bu tapşırığı yerinə yetirmək səmərəli olar. Belə ki tanınmayan türbələrə, abidə qalıqlarına və digər tarixi mənbələrə diqqət cəlb etməklə şagirdlərdə tədqiqat aparmağa maraq yaratmaq olar.

Qiymətləndirmə meyarları: müəyyənləşdirmə

I	II	III	IV
Köməkdən istifadə etsə də, müəyyənləşdirmə aparmaqda çətinlik çəkir.	Müəyyənləşdirmə apararkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Müəyyənləşdirmə apararkən cüzi səhvlərə yol verir.	Azərbaycanda baş vermiş dəyişiklikləri asanlıqla müəyyənləşdirir.

2. ƏRƏB İŞĞALINA QARŞI MÜBARİZƏ. CAVANŞİR

Alt standartlar:

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələr üzərində işləyir.

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədi

1. Cavanşir haqqında yazılı mənbələr üzərində işləyir.
2. Cavanşiri digər tarixi şəxsiyyətlərlə oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim forması:

Qruplarla iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə, Venn

Resurslar:

Dərslük, iş vərəqləri, xəritə, paylama materialları

İntegrasiya:

Ü-t. 4.1.1.; Az-d. 1.2.2.

a) Motivasiyanı A blokuna uyğun qura bilərsiniz. Şagirdlər ehtimallarını şifahi və ya yazılı şəkildə qeyd edə bilərlər.

2. ƏRƏB İŞĞALINA QARŞI MÜBARİZƏ. CAVANŞİR

VII əsr Azərbaycan tarixi çox mürəkkəb siyasi-hərbi proseslərlə zəngindir. Sasani imperiyası ərəblərin istilasına məruz qaldığı bir vaxtda öncə Azərbaycanın cənubu, ardınca da şimal hissəsi təhlükə altına düşdü.

Gəlin tədqiqata başlayaq. VII əsrdə Albaniya dövləti kimlərin hücumuna məruz qaldı? Sasani imperiyası vassalını qoruya bildimi? Belə bir vəziyyətdə Albaniya hökmdarı necə siyasət yerədi?

Mehranilər, Cavanşir, Bərdə, Hun keçidi, xəzərlər, Bizans, Ərəb xilafəti, Bəlbəz döyüşləri

Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi. VII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimalında – Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hökmranlığı başladı. Daha öncə bu sülalə Girdiman vilayətində hakimiyyətə gəlmişdi. Sülalənin banisi Mehran idi. O, sabirlər adlı türk tayfalarına mənsub idi. Mehran Girdiman vilayətində Mehrəvan qalasını saldırdı. Sonralar Mehranilərin hakimiyyəti bütün Albaniyanı əhatə etmiş, Bərdə şəhəri də yenidən paytaxt olmuşdu.

VII əsrin 30-cu illərində Albaniya Sasani imperiyasından asılı vəziyyətdə idi. Bu səbəbdən də Albaniya hökmdarı oğlu **Cavanşiri** böyük qoşunla ərəblərə qarşı vuruşmaq üçün göndərdi. Gənc sərkərdə Cavanşir döyüşlərdə igidliyi ilə fərqləndi, İran şahı onu qızıl silahla mükafatlandırdı. Lakin Sasani imperiyasının paytaxtı Mədain (Ktesifon) ərəblər tərəfindən mühasirəyə alındıqdan sonra Cavanşir vətəninə qayıtdı.

Doğma vətənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün atası Cavanşiri **642-ci ildə** hökmdar taxtına çıxardı. Albaniya tarixçi-salməçisi Musa Kəlankatlinin yazdığına görə, Cavanşir İberiya* sərhədlərindən Hun qapısına* və Araz çayına qədər ərazilərdə hökmranlıq etmişdir.

Azərbaycana ərəblərin ilk yürüşləri. Ərəb dövləti yarandıqdan az sonra onun Sasani və Bizansa qarşı qalibyyətli yürüşləri başlandı. İslam bayrağı altında birləşmiş ərəb tayfaları ilk xəlifələrin dövründə yeni dini yaymaq, kafirləri «gerçək, düzgün yola gətirmək» adı altında bir çox əraziləri işğal etdilər. VII əsrin 30–40-cı illərində Azərbaycan Xilafət ordusu ilə ilk dəfə açıq döyüşlərdə üzləşməli oldu.

Sənə, Xilafət ordusunun yürüşlərinin əsas məqsədi nə idi: din yaymaq, yoxsa yeni torpaqlar ələ keçirmək?

*İberiya – Şərqi Gürcüstanın – Kartlinin antik mənbələrdə adı

*Hun qapısı – Dərbənd keçidinin adlarından biri

12

b) Mətndəki məlumatlara əsasən müzakirələr apara bilərsiniz. Bu zaman siz fasiləli oxu üsulunu da tətbiq edə bilərsiniz. Beləliklə, şagirdlərdə tədqiqata maraq yaratmaq olar.

Tədqiqat sualı: Cavanşirin daxili və xarici siyasətinin istiqamətləri nədən ibarət idi?

Qruplara dərslikdəki C blokuna əsasən mətnlər paylanır. Verilən vaxt ərzində qruplar sxemlər qururlar. Təhlildən sonra şagirdlər sxemlərini təqdim edirlər. Nəticələr ümumiləşdirilir:

- Daxili siyasətdə əsas istiqamət sabitliyə nail olmaq idi.
- Cavanşirin xarici siyasətinin əsas məqsədi Vətənimizi yadelli hücumlarından qorumaq idi.

Dərsin II mərhələsində Cavanşiri Atropatla müqayisə etmək olar. Venn diaqramı üsulu ilə şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin şagirdlər tərəfindən təhlilə nail ola bilərsiniz.

Müqayisəni Venn diaqramı üzərində də aparmaq olar.

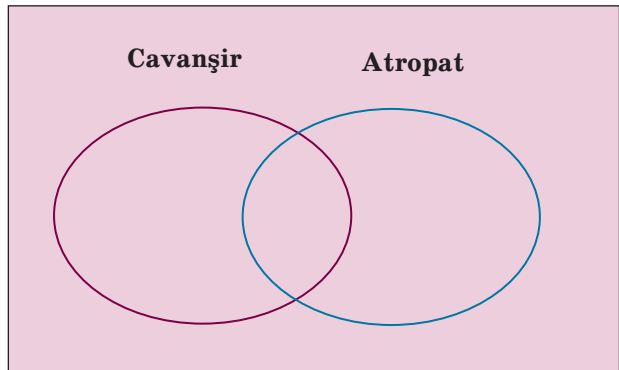

! Xəritəyə əsasən «Albaniya VII əsrdə» adlı esse yaz.

VII əsrin 60-cı illərinin əvvəlində Albaniya şimaldan xəzərlərin hücumuna məruz qaldı. Cavanşir Kür çayı sahilində döyüşdə xəzərləri məğlub edib qovdu. 3 il sonra xəzərlər daha böyük qüvvə ilə basqın etdilər. Araz çayına qədərki ərazini qərət edərək, çoxlu qənimət, əsir ələ keçirdilər. Cavanşir Xəzər xaqanı ilə sülh bağladı və xaqanın qızı ilə evləndi. Xəzərlər bütün əsirləri və qənimətləri geri qaytardılar. Bununla xəzərlərin hücumlarının arası kəsildi.

VII əsrin 60-cı illərinin sonunda Cavanşir Xilafətlə münasibətləri diplomatik yolla nizama saldı. Bu məqsədlə iki dəfə Xilafətin paytaxtı Şam (Dəməşq) şəhərinə gedib xəlifə Müaviyə ilə görüşdü. Razılaşmaya

14

F blokuna uyğun tapşırığı reallaşdırın:

– Mənbəyə əsasən Cavanşirin sərkərdəlik məharətini şərh edin.

görə, xəlifə Albaniyanın daxili müstəqilliyinə toxunmadı, Albaniyadan alınan vergilər üçdə bir qədər azaldıldı. Xəlifənin bu güzəştə getməsinin səbəbi Albaniyanın əlverişli strateji-coğrafi mövqeyi, zəngin sərvətlərə malik olması və Albaniya hökmdarı Cavanşirin şəxsi nüfuzu idi.

Cavanşirin müasiri olmuş Albaniya tarixçisi **Musa Kalankathi «Albaniya tarixi» əsərində onun haqqında yazmışdı: «O bütün gecələri yuxusuz keçirir. Vətənin xeyri barədə fikirləşir.» Cavanşir paytaxt Bərdəni abadlaşdırdı, sərəyər tikdirdi. Alimləri, şairləri, sənətkarları himayə etdi. O, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirir, müstəqilliyə cənubdan iri feodal ziyalılarına qarşı mübarizə aparır.**

Sən hökmdar olsaydın, belə bir çətin vəziyyətdə hansı addımlar atardın?

Bu dövrdə Cavanşir ağıllı və uzaqgörən siyasəti ilə ölkəsinə Sasani, Bizans, Xəzər və Ərəb dövlətlərinin vıranedicı basqınlarından xilas etdi. Ölkə daxilində iqtisadiyyatın dirçəlişinə nail oldu, sənətkarlığın, ticarətin, mədəniyyətin inkişafına şərait yaratdı.

Alban hökmdarının Xilafətlə normal münasibətlər yaratmasına qısqançlıqla yanaşan bizanspərəst qüvvələr 681-ci ildə ona sui-qəsd təşkil etdilər. Cavanşirin öldürülməsindən sonra Albaniya yenidən Ərəb xilafəti, Xəzər xaqanlığı və Bizans arasında müharibə meydanına çevrildi. Daha güclü olan Xilafət qalib gəldi və **705-ci ildə** isə Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu, Albaniyanın daxili müstəqilliyini ləğv etdi.

VIII əsrdə Azərbaycan uğrunda ərəblərlə xəzərlər arasında müharibələr daha da şiddətləndi. **VIII əsrin 30-cu illərində** xəzərlər ərəbləri sıxışdıraraq Ərdəbilə çatdılar. **Savalan dağı yaxınlığında** döyüşdə ərəb ordusuna qalib gəldilər. Daha sonra xəzərlər Diyarbəkir və Mosulu ələ keçirdilər. Xəlifə onlara qarşı böyük bir ordu göndərdi. Ərəb ordusu Van gölü yaxınlığındakı **Hilut şəhəri ətrafında** xəzərlərin hücumunu dayandıra bildi. Hərbi üstünlüyü ələ keçirən ərəblər xəzərləri Azərbaycandan çıxardılar.

1. Mehranilər sülaləsi nə zaman hakimiyyətə gəldi?
2. Cavanşirin hakimiyyətə gəldiyi dövrdə ölkədə vəziyyət necə idi?
3. Albaniyanın süqutunu sürətləndirən səbəb nə idi?
4. Cavanşiri Ərəb xilafəti ilə danışıqlara vadar edən səbəbləri müəyyənləşdir.
5. Ərəb işğallarına aid xronoloji cədvəl qur.

15

D blokuna əsasən tapşırıqlar:

– Albaniyanın vilayətlərini müəyyən-ləşdirin və coğrafi mövqeyini izah edin.

– Albaniyanın sərhədlərini şərh edin.

Bu tapşırıqların şagirdlərdə formalaş-dırıldığı bacarıqlar:

– xəritə üzrə fi-kir mübadiləsi;

– xəritəyə əsasən coğrafi mövqeni izah-etmə;

– biliklərini tət-biqetmə;

– xəritəni təhlil-etmə

Qiymətləndirmə meyarları: mənbə üzərində işləmə, təhlil etmə

I	II	III	IV
Yazılı mənbələrlə işləməkdə çətinlik çəkir.	Yazılı mənbələrlə işləyərkən kömək-dən istifadə edir.	Yazılı mənbələrlə işi sistemli aparmır.	Yazılı mənbələrlə işi sistemli aparır.
Oxşar və fərqli cəhətləri təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Oxşar və fərqli cəhətləri müəlli-min köməyi ilə təhlil edir.	Oxşar və fərqli cəhətləri təhlil edir, lakin fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkir.	Oxşar və fərqli cəhətləri Venn diaqramında tam təhlil edir.

3. XİLAFƏT DÖVRÜNDƏ İDARƏETMƏ, TORPAQ VƏ VERGİ SİYASƏTİ

Alt standartlar:

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

Təlim məqsədi

1. Ərəblərin Azərbaycanda tətbiq etdiyi idarəetmə qaydalarını müəyyənləşdirir.
2. Torpaq və vergi siyasətinin mahiyyətini izah edir

Təlim forması:

Cütlüklərlə iş, kollektiv iş

Təlim üsulu:

Müzakirə, suallar

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ə. 1.1.4.;
Az-d. 3.1.2.;
İnf. 1.2.3.

Motivasiyanı belə qurmaq olar:

Dərslikdə verilmiş motivasiyanı tətbiq edin. Hətta sinfə müraciət edib şagirdlərin adlarının mənasını haqqında sual verməklə A blokunu reallaşdırma bilərsiniz.

Kiçik bir müzakirə aparıb tədqiqata keçid edə bilərsiniz.

Tədqiqat sualı: Xilafət dövründə Azərbaycan necə idarə edilirdi?

3. XİLAFƏT DÖVRÜNDƏ İDARƏETMƏ, TORPAQ VƏ VERGİ SİYASƏTİ

Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğal başa çatdıqdan, Ərəb-Xəzər müharibələri bitdikdən sonra Azərbaycanda sərbətlilik yarandı. Ərəblər Sasanilərin idarəçilik sistemini, vergi siyasətini, demək olar ki, mənimsəmişdilər. Gəlin tədqiqat aparaq.

Ərəb işğallarından sonra Azərbaycanda tətbiq olunan vergilər əhalinin vəziyyətinə nə cür təsir etdi? Bu dövrdə ölkəmizin iqtisadi və siyasi vəziyyəti necə oldu?

Əmirlik, köçürmə siyasəti, rabatlar, xərac, cizya, zəkat, divan, iqta, vəqf, mülk

İnzibati idarəçilik. Ərəb əğalığı dövründə bütün hakimiyyət ərəb cənişininin – əmirin əlində cəmləşdi. Ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Azərbaycan və Qafqazın tabe edilmiş digər bölgələri bir əmirliyə daxil edildi. Əmirliyin iqamətgahı **Dəbil şəhərində** yerləşirdi. İlk vaxtlar yerli əyanlardan idarəçilikdə geniş istifadə edilirdi. VIII əsrin əvvəlində Xilafət Qafqazın idarə olunmasında dəyişiklik etdi. Bütün Qafqaz, Azərbaycanın cənubu istisna olmaqla, ayrıca bir əmirliyə çevrildi. Əmirliyin mərkəzi Dəbildən **Bərdəyə** köçürüldü. Bərdədə və digər mühüm strateji əhəmiyyətə malik şəhərlərdə, həmçinin mahal mərkəzlərində ərəb qarnizonları yerləşdirildi. Xəlifənin təyin etdiyi **əmir mülki idarəçiliyi** həyata keçirməklə bərabər, buradakı ərəb hərbi qüvvələrinə də komandanlıq edirdi. Tədricən bütün önəmli vəzifələrə ərəblər təyin edildi.

Xilafət ordusunun yürüşü
(Orta əsr miniatürü)

16

Şagirdlərin cavablarının lövhədə və ya iş vərəqlərində qeyd olunması vacibdir. Tədqiqata başlamaq üçün dərslikdəki **C** blokunu cüt-lüklər arasında bölüb, daha sonra **B** blokundakı sual və tapşırıqları yerinə yetirmələrini tapşıra bilərsiniz. Şagirdlər mətni oxuyaraq araşdırma aparacaqlar.

B blokunu müvafiq olaraq cütlüklər arasında bölün.

Ərəblərin bütün önəmli vəzifələrə təyin edilməsi nədən xəbər verir-di? Sənə, yerli əyanlar hakimiyyətdən niyə uzaqlaşdırdı?

Ərəblər Azərbaycanda, əsasən də Xəzərsahili vilayətlərdə möhkəmlənməyə xüsusi diqqət yetirirdilər. Ərəb-Xəzər müharibələrinin taleyi, Xilafətin bütün Qafqazda mövqeyinin güclənməsi həmin bölgələrdə ərəb təsirinin artmasından birbaşa asılı idi. Ona görə də Xilafət Xəzəryanı bölgələrdə yaşayan əhali içərisində ciddi-cəhdlə İslamı yayır, müqavimət göstərənləri Xilafət hüddudlarından kənarlaşdırırdı.

Ərəb xilafətinin Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərində möhkəmlənməyə xüsusi diqqət yetirməsinin səbəbi nə idi?

Cütlüklərin hər birini yan suallarla, həmçinin mətnin **E** və **D** bloklarına uyğun tapşırıqla təmin etmək olar.

Şagirdlərə «Xilafət dövründə həyat» adlı hekayə qurmağı tapşırıq. Mövzuya aid dərslikdəki informasiyanı məhdud hesab edirsinizsə, bu tapşırığı əlavə məlumat topladıqdan sonra şagirdlərə tövsiyə etmək olar.

Qiymətləndirmə meyarları: müəyyən-ləşdirmə, izahetmə

17

I	II	III	IV
İdarəetmə qaydalarını müəyyən-ləşdirməkdə çətinlik çəkir.	Suallar vasitəsilə idarəetmə qaydalarını müəyyən-ləşdirir.	İdarəetmə qaydalarını müəyyən-ləşdirərkən bəzi səhvlərə yol verir.	İdarəetmə qaydalarını asanlıqla müəyyən-ləşdirir.
Torpaq və vergi siyasətinin mahiyyətini izah edərkən çoxlu səhvlərə yol verir.	Torpaq və vergi siyasətinin mahiyyətini müəllimin köməyi ilə qeyri-səlis izah edir.	Torpaq və vergi siyasətinin mahiyyətini çətinliklə izah edir.	Torpaq və vergi siyasətinin mahiyyətini ətraflı izah edir.

4. XÜRRƏMİLƏR HƏRƏKATI. BABƏK

Alt standartlar:

1.1.2. Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədi

1. Xürrəmilər hərəkatına dair sxem və cədvəl tərtib edir.
2. Babək və Cavanşiri oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim forması:

Qruplarla iş, kollektiv iş

Təlim üsulu:

Müzakirə, Venn

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri, elektron dərslik

İntegrasiya:

Ü-t. 1.1.3., 4.1.1.;
Az-d. 1.2.2.

4. XÜRRƏMİLƏR HƏRƏKATI. BABƏK

Cavanşir və Babək kimi sərkərdələrin qəhrəmanlıqları böyük vətənpərvərlik məktəbinə çevrilmiş, Vətənin bütövlüyünün, xalqın birliyinin təcəssümü olmuşdur.

HEYDƏR ƏLİYEV

İslam dininin Azərbaycanda yayılması mütləq nətəcəyə gətirib çıxarsa da, ərəblərin hökmranlığı ölkədə ciddi narazılığa səbəb oldu. Bu narazılıqlar yüksək həddə çatanda üsyanlar baş verdi. VIII əsrdə baş verən üsyanlar amansızlıqla yatırıldı da, əhali bundan çəkinmir, azadlıq mübarizəsini davam etdirirdi. Ən güclü üsyan IX əsrdə Babəkin başçılığı ilə baş verdi.

Xürrəmilər hərəkatının səbəbləri nə idi? Babəkin başçılığı ilə üsyan niyə məğlub oldu?

Xürrəmilər hərəkatı, Babək, Bəzz qalası, Həşdənsər döyüşləri, Afşin

Büyük sərkərdənin mübarizəsi. Ərəb tayfalarının Azərbaycana köçürülməsi, Xilafətin ağır vergi siyasəti və məmurların özbaşınahlığı yerli əhali arasında narazılıq artırdı. Yerli feodalların mülk və imtiyazlarının məhdudlaşdırılması onların da ərəblərdən üz döndərməsinə səbəb oldu.

*Xalq qəhrəmanı
Babək*

Ərəblərə qarşı azadlıq mübarizəsinin ən parlaq səhifələrindən biri **Xürrəmilər*** hərəkatı idi. Təqribən 60 ildən artıq mübarizə aparan xürrəmilər ədalətli cəmiyyət qurmağa, insanlar arasında əmlak bərabərliyinə nail olmağa çalışırdılar. Xürrəmilər V əsrin sonu – VI əsrin əvvəllərində İranda geniş yayılmış xalq hərəkatının – Məzdəkilər hərəkatının ideya davamçıları idilər. Lakin məqsədləri daha ali olan xürrəmilər həm də Azərbaycana yadellilərin əsarətindən azad etməyə çalışırdılar.

816-cı ildən etibarən xürrəmilərin başçısı **Babək** olmuşdur. O, ətrafına güclü sərkərdələr top-

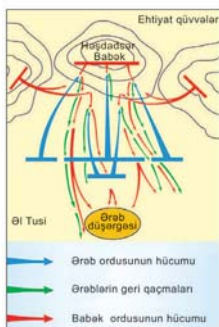
**Xürram – türk dilində «sad, firavan», fars dilində isə «od, günəş» mənasında işlənirdi.*

a) Motivasiyanı **A** blokunda verildiyi kimi təqdim edə bilərsiniz.

b) Elektron dərsliyin və ya başqa diskin köməyi ilə «Babək» filmindən kiçik bir fraqment göstərməklə motivasiya qurmaq olar.

Tədqiqat sualı: Azadlıq mübarizəsinin tarixi əhəmiyyəti nədən ibarət idi?

Şagirdlər 5-ci sinifdən Babək və onun mübarizə yolu ilə tanışdırlar. Bu səbəbdən də «Daha?», «Başqa nə deyə bilərsiniz?» sualları ilə onları tədqiqata cəlb edə bilərsiniz.

Həşdadsar döyüşünün sxemi,
836-cı il

Sxem əsasında döyüşü təsvir et.

Sərkərdə olsaydın, qələbə qazanmaq üçün hansı addımları atardın?

Xəlifə Afşinə kömək üçün yenidən iki böyük ordu və xeyli pul göndərdi. Düşmən qüvvələri **837-ci ilin yayında** Bəzz qalasını mühasirəyə aldılar. Belə bir vaxtda Afşin Babəkə sülh təklif etdi. Məqsədi Babək və onun qüvvələrindən Bizansa qarşı müharibədə istifadə etmək idi. Lakin Babək sülh təklifini rədd etdi və Vətən uğrunda sona qədər vuruşmağı üstün tutdu. Yaxşı silahlanmış çoxsaylı düşmən ordusu ilə döyüşə başladı. Ərəblər mancanaqlardan* istifadə edərək Bəzz qalasını çətinliklə də olsa tuta bildilər. Ələ keçirilən əsirlərin arasında Babəkin ailə üzvləri və yaxın qohumları da var idi.

*Mancanaq – qala divarlarını dağıtmaq üçün daş, yanar maye atan qurğu

Qruplara **B** blokundan istifadə etməklə yanaşı, digər tapşırıqlar da verə bilərsiniz:

I qrup: Mənbəyə əsasən Babəkin şəxsiyyətinə münasibət bildirin.

II qrup: Xürrəmilər hərəkatında baş vermiş döyüşlərə dair sxem və ya cədvəl qurun.

III qrup: Xürrəmilər hərəkatı ilə məzdəkilər hərəkatının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

IV qrup: Xürrəmilərin məğlubolma səbəblərinə aid sxem tərtib edin.

Şagirdlər **C** blokundan istifadə edərək tapşırığı yerinə yetirəcəklər. Hər bir qrup cavabları təqdim etdikdən sonra ümumiləşdirmə aparın:

— Xürrəmilər hərəkatı digər xalqların da azadlıq mübarizəsinə təkan verdi və Xilafət süquta məhkum oldu.

F blokuna əsasən mənbə üzərində iş qura bilərsiniz:

- Mənbədə verilmiş tarixi hadisənin iştirakçılarını təsvir edin.
- Mənbəyə əsasən Babəki şəxsiyyət olaraq təhlil edin.

Afşini sarkərdə kimi necə qiymətləndirərsən? Fikrini əsaslandır.

Hiyləgər və aqgöz alban feodallarından biri Babəki öz mülkünə dəvət etdi, sonra isə xəyanət yolu ilə onu Afşinə təhvil verdi.

Babəki Afşinin Barzənddəki düşərgəsinə gətirildilər. Sonra onu Samirə şəhərinə apardılar. 838-ci ildə xəlifənin əmri ilə Babək edam edildi.

Orta əsrlərin digər üsyanları kimi, Xürrəmilər hərəkatı da məğlub oldu. Azadlıq müharibəsinin uzanması nəticəsində qüvvələr nisbətinin arəblərin xeyrinə dəyişməsi məğlubluğun əsas səbəbi idi. Vətəni deyil, öz var-dövlətlərinin qoruyun feodalların xəyanəti də xürrəmilərin qüvvəsini zəiflətdi.

Xürrəmilər hərəkatı Xilafətin əsarəti altında olan digər xalqların da azadlıq mübarizəsinə təkan verdi. Babəkin başçılıq etdiyi xalq azadlıq hərəkatı nəticəsində Xilafət sarsıldı və əvvəlki mövqeyini bir daha bərpa edə bilmədi. IX əsrin ikinci yarısında Xilafətdən asılı olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda bir sıra müstəqil yerli dövlətlər meydana gəldi.

Xəlifə Babəkin əl-ayağının kəsilməsini əmr etdi. Babəkin bir əlini kəsəndə o biri əlini qana batırıb üzünə sürtüdü və üz-gözünü qanla qızartdı. Xəlifə bunun mənasını soruşduqda Babək dedi: İnsanların yanacağı bədənimdəki qana görə qırmızı olur. Qan bədənə axıb getsə üz saralar. Mən üzümü ona görə qana boyadım ki, bədənimdən qan axıb gedən zaman camaat deməsin üzümün rəngi qorxudan qaçıbdır.

Səid Nəfisi. Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmdir. Bakı, 1960.

1. Nə üçün xalq arəblərdən üz döndərdi?
2. Xəlifə nəyə görə Babəkə qarşı türk sarkərdəsini göndərdi?
3. Babəkə Cavanşiri Venn diaqramında müqayisə et.
4. Mətnə əsasən Xürrəmilər hərəkatının məğlubolma səbəblərini izah et.
5. Mətnə əsasən Xürrəmilər hərəkatının xronoloji cədvəlini hazırla.

*Dirhəm – gümüş pul

23

Bu tapşırıqlar əsasında şagirdlərdə formalaşan bacarıqlar:

- İllüstrasiya üzrə ümumi söhbət;
- Rəsm üzrə təsvir etmə;
- İllüstrasiya əsasında şəxsiyyəti dəyərləndirmə.

Müqayisəli tapşırıqlar və ya Venn diaqramı üzərində iş tapşırıqları bilərsiniz. Nəticədə alt standartları reallaşdırmış olacaqsınız.

Qiymətləndirmə meyarları: tərtib etmə, təhlil etmə

I	II	III	IV
Sxem və cədvəl tərtib etməkdə çətinlik çəkir.	Sxem və cədvəl tərtib edərkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Sxem və cədvəl tərtib edərkən cüzi səhvlər edir.	Sxem və cədvəl sərbəst tərtib edir.
Oxşar və fərqli cəhətləri təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Venn diaqramında təhlil apararkən köməkdən istifadə edir.	Venn diaqramında təhlil aparır, fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkir.	Venn diaqramına əsasən Babək və Cavanşiri əsaslandıraraq təhlil edir.

5. İSLAMIN MİLLİ VƏ MƏDƏNİ İNKİŞAFA TƏSİRİ

Alt standartlar:

1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivəsini müqayisə edir. **2.1.2.** Dövrə aid xəritə və xəritə-sxemlərdəki müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürlərə aid məlumatları izah edir.

Təlim məqsədi

1. Ərəblərin Azərbaycanaya yürüşlərinin xronoloji çərçivəsini müqayisə edir.
2. Ərəb yürüşlərini xəritəyə əsasən izah edir.

Təlim forması:

Cütlüklərlə iş,
kollektiv iş

Təlim üsulu:

Müzakirə, suallar

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ə. 1.1.4.;
Az-d. 3.1.2.;
İnf. 1.2.3.

5. İSLAMIN MİLLİ VƏ MƏDƏNİ İNKİŞAFA TƏSİRİ

Ərəb ağalığı dövründə İslam dininin Azərbaycanda yayılması dövlət işləri ilə yanaşı təhsil, elm və ədəbiyyatda da ərəb əlifbasının və ərəb dilinin işlənməsinə səbəb oldu. Ölkəmizdə müsəlman memarlığı üslubunda məscidlərin, türbələrin inşasına başlandı. Gəlin tədqiqat aparaq.

Ərəb dilindən elmdə və ədəbiyyatda geniş istifadə edilməsinin nəticəsi nə oldu?

Ərəb dili, mənəvi birlik, Şamaxı Cümə məscidi, Musa Kalankatlı, Dəvəsk

İslamın yayılması. Ərəblər ilk dövrdə peyğəmbərin göstərişlərinə uyğun olaraq, tabe etdikləri əhalini İslama dəvət edir, ədalətli davranırdılar. İslam dininin insanların şəxsiyyətini və mülkiyyətini qoruması, Xilafətin Azərbaycan əhalisindən Sasani dövlətinə nisbətən dəfələrlə az vergi alması yerli əhalinin yeni dinə rəğbətini artırır.

İslam dini insanlara nə verdi? Bu din Azərbaycanın milli-mənəvi və mədəni tarixində hansı rolu oynadı?

Azərbaycanın müdrik adamları İslam dininin yayılmasını ölkədə siyasi sabitlik və milli birlik üçün təminat hesab edirdilər. Yeni din Azərbaycanın cənubunda, Muğanda, Mildə, Xəzər sahilində, şəhərlərdə daha sürətlə yayılırdı. Yalnız xristianların məskunlaşdığı dağlıq və dağətəyi yerlərdə İslama müqavimət güclü idi. Ərəblər bütpərəst və ataspərəstlərin İslamı qəbul etməsində ısrarlı idi. Lakin xristianların vahid Allaha inanan «əhli-kitab» olmasını nəzərə alıb onları təqib etmir, cizyə almaqla kifayətlənirdilər. Xilafət xristianları itaətdə saxlamaqda kömək etdiyinə görə kilsəni vergidən azad etmiş və dövlət himayəsinə götürmüşdü.

Kəbə

Ərəb işğalları dövründə Albaniyanın xristian əhalisi

24

Motivasiyanı müxtəlif cür qurmaq olar:

a) Dərslikdə verilmiş motivasiyanı tətbiq edin. Hətta sinfə müraciət edib şagirdlərin adlarının mənası haqqında sual verməklə A blokunu reallaşıdır bilərsiniz.

b) Yaxud da müxtəlif şəkil və illüstrasiyaları şagirdlərə təqdim etmək olar:

—İllüstrasiya haqqında nə deyə bilərsiniz?

Kiçik bir müzakirə aparıb tədqiqata keçid edə bilərsiniz.

Tədqiqat sualı:
Vahid dinin yaranmasının hansı nəticələri oldu?

Şagirdlərin cavablarının lövhədə və ya iş vərəqlərində qeyd olunması vacibdir. Tədqiqata başlamaq üçün dərslikdəki **C** blokunu cütlüklər arasında bölüb, daha sonra **B** blokundakı sual və tapşırıqları yerinə yetirmələrini tapşıra bilərsiniz. Şagirdlər mətni oxuyaraq araşdırma aparaçaqlar.

Şagirdlərə «Azərbaycan şəhərində İslam» adlı hekayə qurmağı tapşırın. Mövzuya aid dərslikdəki informasiyanı məhdud hesab edirsinizsə, bu tapşırığı əlavə məlumat topladıqdan sonra şagirdlərə tövsiyə etmək olar.

Ərəblər Azərbaycanda möhkəmlənməkdə hərəkət, Bizansla rəqabətli öz xeyirlərinə dəyişmək üçün Şərqi sülalələrindən Kiçik Asiyaya doğru gedən karvan yollarını bağladılar. Beynəlxalq əhəmiyyətə malik Böyük İpək yolunun əsas istiqaməti Azərbaycana yönəldildi. Xəzərin qərb sahilləri və Kür çayı boyunca ticarət yolları daha böyük əhəmiyyət daşımağa başladı. Ərdəbil, Bərdə, Dabil, Tiflis və Dərbəndin ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi əhəmiyyəti daha da artdı. VIII əsrin əvvəlində bu şəhərlərdə sikkə kəsilməsinə başlanmasından Azərbaycanın Xilafət üçün böyük əhəmiyyət daşımasının daha bir göstəricisi idi.

Kufi xətti ilə yazılmış daş kitabə

VII–IX əsrlərdə Xilafətə daxil olan ölkələrdə mədəniyyət sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Müsəlman şərqində ərəb dili rəsmi dövlət dilinə çevrildi. İdarə və məhkəmələrdə, məktəb və mədrəsələrdə, elmi və bədii əsərlər yazılarkən yalnız ərəb dili işlədildi. Azərbaycanlı mütəfəkkirlər yaratdıqları əsərlərlə İslam mədəniyyətinin zənginləşməsinə fəal iştirak etdirdilər. Azərbaycanlı gənclər isə təhsillərini davam etdirmək üçün Bağdad, Nəcəf, Kufə, Mədinə şəhərlərinə gəldilər. Bu dövrün görkəmli mədəniyyət xadimlərindən tarixçi **Musa Kalankatlı** və şair **Dəvədək** daha çox tanınırdılar.

Törtər çayı üzərində daş körpüsü. Bərdə

26

B blokunu müvafiq olaraq cütlüklər arasında bölün.

Cütlüklərin hər birini yan suallarla, həmçinin mətnin **E** və **D** bloklarına uyğun tapşırıqla təmin etmək olar.

Şamaxıda Cümə məscidi. VIII əsr. 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə bərpa edilmişdir.

İslamın təsiri ilə memarlıq və xəttatlıq daha güclü inkişaf edirdi. Günbəzli məscidlər tikilir, kufi xətti ilə kitabələr yaradılırdı. Bu dövrdə Bərdədə Tərtər çayı üzərində daş körpü, Şamaxıda böyük Cümə məscidi inşa edilmişdi.

1. Orta əsrlərdə din birliyi olmadıqda hansı hadisələr baş verə bilərdi?
2. Nəyə görə islam dini atasparəslilik dinini sıxışdırma bildi?
3. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında islam dininin rolu nədən ibarət idi?
4. Ərəblərin yerli əhaliyə münasibətini mətnə əsasən təhlil et.
5. «İslam dini və mədəniyyətimiz» adlı esse yaz.

Tədqiqatın nəticələrini və F blokunu şifahi müzakirə edib ümumiləşdirmə apara bilərsiniz. Nəticə və ümumiləşdirmə aşağıdakı kimi aparıla bilər:

— Azərbaycanda İslam dini yayıldı. Din birliyinin yaranması yadelli hücumlarının qarşısını aldı. İqtisadi və siyasi sabitlik yarandı. Bütün bunlar vahid adət-ənənələrin formalaşmasına səbəb oldu.

Yekunu elektron dərslikdən videodərs göstərməklə, müzakirə aparmaqla genişləndirmək olar.

Qiymətləndirmə meyarları: müqayisətmə, izahetmə

I	II	III	IV
Xronoloji çərçivəni müqayisə etməkdə çətinlik çəkir.	Suallar vasitəsilə xronoloji çərçivəni müqayisə edir.	Xronoloji çərçivəni müqayisə edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Xronoloji çərçivəni asanlıqla müqayisə edir.
Ərəb yürüşlərini xəritədə izah etməkdə çətinlik çəkir, çoxlu səhvlərə yol verir.	Ərəb yürüşlərini xəritədə müəllimin köməyi ilə qeyri-səlis izah edir.	Ərəb yürüşlərini xəritədə göstərir, izahlarında çətinlik çəkir.	Ərəb yürüşlərini xəritəyə əsaslanaraq ətraflı izah edir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN DİRÇƏLİŞİ

6. MÜSTƏQİL DÖVLƏTÇİLİYİN BƏRPASI

Alt standartlar:

3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

Şirvanşahlar dövlətinin dövlətçilik xüsusiyyətini dəyərləndirir.

Təlim forması:

Qruplarla iş, fərdi iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə, suallar

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 3.1.1.;
Az-d. 2.2.3.;
H-b. 2.1.2.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN DİRÇƏLİŞİ

6. MÜSTƏQİL DÖVLƏTÇİLİYİN BƏRPASI

Sən artıq tədqiq etdin ki, Xürrəmilər hərəkatı məğlub olsa da, Xilafətin digər ərazilərində yeni üsyanların baş qaldırmasına səbəb oldu. Bu üsyanlar Xilafəti kökündən sarsıtdı. IX əsrin ikinci yarısında Xilafətin ucqar bölgələrində, o cümlədən Azərbaycanda müstəqil dövlətlər yarandı.

Gölin tədqiqat apararaq, Xilafət daha hansı səbəblərdən süqut etdi? Azərbaycanda hansı dövlətlər yarandı?

Şirvanşahlar, Heysam ibn Xalid, Məzyədi sülaləsi, Şəki hakimiyyəti, Tiflis əmirliyi, Dərbənd əmirliyi

Dövlətçilik ənənəsinin davamı. IX əsrin ortalarında Ərəb xilafəti təbə etdiyi ölkələrdə azadlıq mübarizəsinin genişlənməsi, xüsusən də Babək başçılığı ilə xalq azadlıq müharibəsi nəticəsində zəiflədi. Əyalət hakimlərinin mövqeyi qüvvətləndi. Xüsusən imperiyanın ucqarlarındakı əmirilər təcridən mərkəzi hakimiyyətdən uzaqlaşdılar, müstəqil siyasət yeritməyə başladılar.

Xilafətin hakimiyyətinin zəifləməsi səbəblərini sinif yoldaşlarınızla müzakirə et.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanda siyasi oyanış başlandı. **Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şəki hakimiyyəti, Tiflis əmirliyi, Dərbənd əmirliyi** və digər müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlər yarandı.

Şirvanşahlar dövləti. Xilafətin mərkəzində yaranmış hərə-mərcəlikdən Şirvan hakimi **Heysam ibn Xalid** yararlandı. O, **861-ci ildə** şah titulu qəbul edərək müstəqil siyasət yeritməyə başladı. Şirvanın Xilafətlə bütün əlaqələrini kəsdi. O, ərəb mənşəli Məzyədi sülaləsindən olduğu üçün bu şahlıq **Məzyədilər dövləti** də adlanırdı. Heysam ibn Xalidin varislərinin dövründə dövlətin sərhədləri möhkəmləndirildi, həmçinin paytaxt **Şirvan şəhərində** məhsul saxlanması üçün anbarlar tikildi. Şirvanşah **Əbu Tahir** dövlətin ərazisini cənubda Kür çayına, şimalda Dərbəndə kimi genişləndirdi. O, 918-ci ildə qədim **Samaxını** bərpa edərək paytaxtı bu şəhərə köçürdü. Əbu Tahirədən sonra hakimiyyətə gələn oğlu və nəvəsi dövləti daha da möhkəmləndirdilər. **Qəbələ və Bərdə** bölgələri Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi.

28

- A blokunda verildiyi kimi motivasiya qurmaq məsləhət görülür.
- Motivasiyanı «Şirvanşahlar saray kompleksi»nin fotosəklinə əsaslanaraq qura bilərsiniz. Şagirdlər fikirlərini şifahi söyləyib, fərziyyə və ehtimallarını nümayiş etdirə bilərlər.

Tədqiqat sualı:

Azərbaycan tarixində Şirvanşahlar dövlətinin rolu və yeri nədən ibarətdir?

Tədqiqata başlamazdan öncə şagirdlərin dövlətçilik ənənələri haqqında biliklərini yoxlamaq və ya yada salmaq üçün beyin həmləsi ilə suallar vermək olar:

Şamaxı, Qəbələ və Bərdənin Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilməsinin nə kimi əhəmiyyəti var idi?

X əsrin 80-ci illərində Şirvanşahlar dövləti bir sıra yeni əraziləri, o cümlədən *Şəkhi hakimiyyəti*, *Dərbənd əmirliyi* və *Tabasaranı* tutaraq güclü dövlətlərdən birinə çevrildi. Şirvanşahlar qədim türk yurdu olan Dərbənddə böyük quruculuq işlərinə başladılar. Dərbənd səddi və şəhərin qala divarları təmir edilərək möhkəmləndirildi.

Azərbaycanın şimal-şərq torpaqlarında Şirvanşahlar dövlətinin yaranması ilə qədim dövlətçilik ənənələrimiz bərpa olundu. Şirvanşahların ölkəmizin şimal sərhədlərinin qorunması üçün atdığı addımlar slavyan və alanların basqınlarmın dəf olunmasını xeyli asanlaşdırdı. Dərbənd, Şamaxı, Bakı və Şabran şəhərləri mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrildi.

Şirvanşahlar dövlətinin gümüş pulu dirhəm. X-XI əsrlər

Şirvanşah II Mənuçəhr dövrünə aid mis pul

29

— Dövlətin hansı əlamətləri var?

— Dövlətçilik ənənələri nədir?

Tədqiqat üçün qruplar arasında C blokunu bölüb aşağıdakı kimi sual və tapşırıqlar təqdim edə bilərsiniz.

I qrup: Ərəb xilafətinin zəifləməsinin səbəbləri nə idi? İzah edin.

II qrup: Şirvanşahlar müxtəlif dövrlərdə hansı dövlətlərdən asılı olub? Sxem qurun.

III qrup: Şirvanşahlar dövlətinin sərhədlərinin dəyişkenliyi nə ilə bağlı idi? Təhlil edin.

IV qrup: Mətnə əsasən Şirvanşah hökmdarlarının dövründə dövlətin müstəqil olub-olmadığını oxlarla göstərin. Məsələn: Heysam ibn Xalid ↑

Bu dövrdə müstəqillik qazanmış feodalıqlardan biri də **Dərbənd əmirliyi** idi. **869-cu ildə Dərbənd hakimi Həşim əs-Sulami*** özünü müstəqil elan etdi. Ərəb əsilli Həşimilər sülaləsinin hökumətliyi etdiyi Dərbənd əmirliyi öz müstəqilliyini X əsrin sonuna qədər qoruyub saxlaya bilmiş, Şirvanşahlar dövlətindən asılı vəziyyətdə düşdükdən sonra da dəfələrlə öz müstəqilliyini bərpa etməyə cəhd göstərmişdi.

X əsrin 60-cı illərində **Tiflis əmirliyi** də Ərəb xilafətinin təsirindən uzaq oldu. Burada öz hakimiyyətini bərqərar edən **Cəfərilər sülaləsi** müstəqil siyasət yeridirdi. Cəfəri əmirləri, hətta öz adlarından sikkə də zərb etməyə başlamışdılar.

Şəki hakimliyi. IX əsrin 60-cı illərində Azərbaycanın şimal-qərbində **Şəki hakimliyi** yarandı. Digər Azərbaycan dövlətlərindən fərqli olaraq Şəki hakimliyi İslamla xristianlıq arasında kəskin qarşıdurma bölgəsinə çevrilmişdi. Gürcü kilsəsi burada yaşayan xristian alban əhalisini öz təsiri altına salmağa çalışırdı. Gürcü hökmdarları da xristian albanları gürcüləşdirməyə, onların yaşadıqları əzəli Azərbaycan torpaqlarına yiyələnməyə çalışırdılar.

Şəki hakimləri çox mürəkkəb şəraitdə gürcü kilsəsinin və hökmdarlarının bu məkrli siyasətinə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparır, Azərbaycanın şimal-qərb sərhədlərini uğurla qoruyub saxlayırdılar.

SAMAXI ADININ İZAHI HAQQINDA XALQ RƏVAYƏTLƏRİ

Bəla deyirlər ki, lap uzaq keçmişdə Şam şəhərinin hökmdarı Şamaxıya qonaq gəlir. Şəhərin böyüklüyü, gözəlliyi, məhəbbətliyi hökmdara Şam şəhərini xatırladır. Odur ki Şam hökmdarı Şamaxı hökmdarına deyir:

— Neçə vaxtdır ki, səninlə dostluq edirəm. Birinci dəfədir ki, sizə qonaq gəlirəm. Şəhəriniz bizim Şama çox oxşayır. Dostluğunuz, qardaşlığımız xatirinə sizin şəhəri bu gündən «Şam əxi» adlandırmaq. Yəni «Şamın qardaşı».

... Başqa bir rəvayətdə deyilir ki, bu diyarda vaxtilə çox adamlar hökmdarlıq etmişlər. Yaradılan şəhəri də hökmdarlar, şahlar şərifinə ilk dəfə «Şahməh» adlandırmışlar. «Şah» sözü böyük, «məh» isə şəhər mənasını ifadə edir. Yəni «Şah şəhəri». «Şahməh» sözü tələffüzdə getdikcə dəyişilmiş və Şamaxı formasına düşmüşdür...

Şamaxı. Bakı, 1994

1. Şirvanşahlar dövlətinin yaranmasının əhəmiyyəti nə idi?
2. Dərbəndin strateji əhəmiyyətini izah et.
3. Verilmiş mənbələri müzakirə et.
4. «Dövlətçilik ənənəsi» ifadəsini söz assosiasiyasında təhlil et.
5. Şəki hakimliyinin dini qarşıdurma meydanına çevrilməsi səbəblərini təhlil et.

* bəzi mənbələrdə Həşim ibn Suraka da yazılır.

Mətnə əsasən tədqiqat başa çatdıqdan sonra ümumiləşdirmə aparılır. Bunun üçün hər bir qrup öz cavabını bir cümləylə ifadə edib lövhəyə yazarsa, nəticədə lövhədə Şirvanşahların dövlətçilik ənənələrinin xüsusiyyətləri yazılacaqdır.

Dərsin vaxtını səmərəli dəyərləndirib D bloku üzərində kiçik müzakirə qura bilərsiniz:

— Mövzuya əsasən kiçik hekayə yazın.

Hekayəni müzakirə ilə əvəz etmək olar. Bu zaman fasilitator (istiqləmləndirici) mövqeyinizi qoruyun.

Qiymətləndirmə meyarları: dəyərləndirmə

I	II	III	IV
Dövlətçilik xüsusiyyətini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Dövlətçilik xüsusiyyətini sualların köməyi ilə dəyərləndirir.	Dövlətçilik xüsusiyyətini dəyərləndirir, lakin cüzi səhvlər edir.	Dövlətçilik xüsusiyyətini asanlıqla dəyərləndirir.

7. AZƏRBAYCAN VAHİD DÖVLƏT TƏRKİBİNDƏ

Alt standartlar:

3.1.1. Feodal dövlətlərin yaranması, idarəçilik formaları və sosial-iqtisadi, siyasi münasibətlərini şərh edir.

Təlim məqsədi

Xilafətin parçalanmasından sonra Azərbaycanda dövlətlərin yaranmasını, idarəçilik formalarını, sosial-iqtisadi, siyasi münasibətlərini şərh edir.

Təlim forması:

Qruplarla iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə

Resurslar:

Dərslük, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 3.1.1.; C. 3.2.1.; H-b. 2.1.2.

7. AZƏRBAYCAN VAHİD DÖVLƏT TƏRKİBİNDƏ

IX əsrdə Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlar dövlətinin yaranması dövlətçilik ənənələrimizin bərpasının başlanğıcı idi. Cənubda da müstəqil dövlətlər yarandı. Bir-birini əvəz edən bu dövlətlər ortaq xüsusiyyətlərə malik idi.

Gəlin tədqiqat apararaq, Azərbaycanda daha hansı dövlətlər yarandı? Bu dövlətlər hansı ərazi və sərhədlərə, həmçinin ortaq cəhətlərə malik idi?

Sacilər sülaləsi, Marağa, Ördəbil, Salarilər sülaləsi, Zəncan, ticarət gəmisini

Sacilər sülaləsi Azərbaycanı vahid dövlətdə birləşdirir. Sacilər sülaləsinin mənsub olduğu türk tayfaları Ərəb ağalığı dövründə Mərkəzi Asiyadan Bizansla sərhəd bölgələrinə köçürülmüşdü. Bizansla sərhədi qoruyan bu tayfaların nümayəndələri Xilafət ordusunda çox mühüm rol oynayırdı. IX əsrin 70-ci illərinin sonunda Sacilər sülaləsinin banisi **Əbu Sac Divdada** ərəb ordusunda misilsiz xidmətinə görə Cənubi Azərbaycanı iqtə kimi verdi.

Əbu Sac Divdada iqtə kimi verilmiş Cənubi Azərbaycan torpaqlarının Xilafət üçün nə kimi əhəmiyyəti vardı?

Əbu Sac Divdada

IX əsrin sonunda Əbu Sacın varisləri Cənubi Azərbaycanı müstəqil idarə etməyə başladılar. Əbu Sacın oğlu Məhəmməd öz adından pul kəsdirdi, qardaşı Yusif isə Xilafət xəzinəsinə xərək göndərməyi dayandırdı. Yusifin bu mövqeyi Xilafətlə Sacilər dövləti arasında müharibəyə səbəb oldu. İlk döyüşdə Yusif 7 minlik qoşunla Xilafətin 20 minlik ordusunu məğlubiyətə uğratdı. Azərbaycanda Xilafətin nüfuzunu hər vasitə ilə bərpa etmək istəyən Xilafət bura ən bacarıqlı sərkərdələrindən birinin başçılığı altında ordu göndərdi. Xəlifənin böyük ümid bəslədiyi bu ordunu da

Yusif ibn Sac

31

a) Motivasiyanı **A** blokundakı kimi qurmaq olar.

b) Vətənpərvərlik mövzusunda hər hansı musiqi parçası ilə də motivasiya qurmaq olar. Məsələn: «Çırpınırdı Qara dəniz» mahnısından bir parçaya qulaq asdıqdan sonra belə bir sual verin:

— Sizcə, bu gün hansı dövlətlər haqqında tədqiqat aparacağıq? Verilən cavablar lövhəyə qeyd olunmalıdır.

Tədqiqat sualı:

Vahid dövlətin yaradılmasının ölkə üçün nə əhəmiyyəti oldu?

Şagirdlər ehtimal etdikləri cavabları və rəqlərə yazmalıdırlar. Tədqiqatın sonunda onların fərziyyələri alınan nəticələrlə müqayisə edilməli və iş yekunlaşdırılmalıdır.

Qruplar arasında **C** blokundakı mətn, **B** blokunun sual və tapşırıqları müvafiq olaraq bölüşdürülür.

Yusif məğlubiyyətə uğradı. Ərəb sərkərdəsi başa düşdü ki, Yusif ilə döyüş çox ciddi hazırlaşmaq lazımdır. O, bütün qüvvələrini səfərbər etdi və sonrakı döyüşdə Yusifin ordusuna qalib gəldi. Yusif əsir götürülürək xəlifə sarayına göndərildi və zindana salındı. O, 3 il Xilafətin zindanında əsir kimi saxlanıldı. Bu müddət ərzində Azərbaycanda ərəblərə qarşı mübarizə dayanmadı. Azərbaycanda əhalinin belə müqaviməti xəlifəni məcbur etdi ki, Yusifi zindandan azad etsin. O, Yusifi nəinki sərbəst buraxdı, hətta Azərbaycana qayıdıb Sacilər dövlətinə başçılıq etməsinə icazə verdi.

Hansı faktlar Xilafətin Azərbaycanda məsələsinə xüsusi diqqət yetirdiyini göstərir?

Tədqiqatı başa çatdırıb təqdim etdikdən sonra şagirdlərin cavablarının ümumiləşdirilməsi vacibdir. Ümumiləşdirmə aşağıdakı kimi verilə bilər:

— Sacilər və Salarilər dövlətləri sosial-iqtisadi, həmçinin siyasi cəhətdən möhkəm deyildi. Hakimiyyət uğrunda mübarizə vahid dövlətin varlığına təhlükə yaratdı.

Tədqiqatı başa çatdıran hər bir şagird həm motivasiya sualına, həm də tədqiqat sualına verdiyi cavabların doğru olub-olmadığını müəyyənləşdirəcək.

Salarilər dövlətinin feodal hakimlərdən bac alma siyasəti nəyin nəticəsi idi? Bu dövrdə Salarilərin qüdrətinin artmasına şərait yaradan səbəb nə oldu?

34

Mətnə verilmiş xəritələrə istinad edərək kontur xəritə üzərində iş tapşırına bilərsiniz:

— Dövlətin ərazisinin şimal-cənub, şərq-qərb sərhədlərini kontur xəritəyə qeyd edin.

— Dövlətin sərhədlərini müəyyənləşdirib çəkin.

Bu tapşırıqlar şagirdlərdə gördüyünü tətbiq etmə bacarığını formalaşdıracaq.

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə

I	II	III	IV
Dövlətlərin sosial-iqtisadi münasibətlərini şərh etməkdə çətinlik çəkir, çoxlu səhvlər edir.	Şərh edərkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Şərh edir, lakin bəzi səhvlərə yol verir.	Dövlətlərin sosial-iqtisadi, siyasi münasibətlərini asanlıqla şərh edir.

8. XUDAFƏRİN KÖRPÜSÜNÜN BİRLƏŞDİRDİYİ İKİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ

Alt standartlar:

2.1.2. Dövrə aid xəritə və xəritə-sxemlərdəki müxtəlif hadisə və təzahürlərə dair məlumatları izah edir. 3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. Dövlətlərin ərazi-sini xəritəyə əsasən izah edir. 2. Dövlətlərin inkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim forması:

Fərdi iş, qruplarla iş

Təlim üsulu:

Müzakirə, suallar, Venn

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 3.1.1.;
Az-d. 2.2.3.;
H-b. 2.1.2.

Motivasiyanı A qrupunda olduğu kimi qurub, sualları şagirdlərlə müzakirə edə bilərsiniz.

8. XUDAFƏRİN KÖRPÜSÜNÜN BİRLƏŞDİRDİYİ İKİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ

X əsrdə Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ənənələri davam etdirilirdi. Şimalda və cənubda yeni sülalələr hakimiyyətə gəldi. Lakin ölkəmizdə hakim sülalələrin tez-tez bir-birini əvəz etməsi xarici müdaxilələrə imkan yaratdı. Erməni və gürcü feodallarının, Bizansın hücumları artıdı.

Gəlin tədqiqat apararaq, X əsrdə Azərbaycanda daha hansı dövlətlər yarandı? Yeni yaranmış dövlətlər, onların hökmdarları xarici müdaxilələrin qarşısını necə alırdı?

Məhəmməd ibn Şəddad, Gəncə, Rəvvadi sülaləsi, Təbriz, Xudafərin körpüsü, oğuz tayfaları

Şəddadi sülaləsinin hakimiyyəti. Azərbaycanda yeni yaranmış feodal dövlətləri öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq uğrunda daim mübarizə aparmalı olurdular. Lakin hakim sülalələrin bəziləri gərgin rəqabətə davam gətirə bilmir, bəziləri öz ərazilərini itirir, bəzilərinin də hakimiyyətlərinə son qoyulurdu. Bu mübarizədə yeni feodal dövlətləri yaranır və inkişaf edirdi.

Yaranan yeni feodal dövlətlərin tarixdəki rolu nədən ibarət olub?

Salarilər dövlətində orduda xidmət etmiş **Məhəmməd ibn Şəddad** bu sülaləyə qarşı çıxdı və 951-ci ildə Dəbili ələ keçirib müstəqil əmirlik yaratdı. O, **971-ci ildə** varisi I Ləşkəri Arazdan şimaldakı feodal mülklərini də özünə tabe etdi. Paytaxtı **Gəncə** olan müstəqil **Şəddadilər dövlətinin** əsasını qoydu. Az sonra Bərdə, Şəmkir torpaqlarını da ələ keçirdi.

Şəddadi Məhəmmədin Salarilərə qarşı çıxmasını qiymətləndir.

Şəddadi hökmdarı **Fəzl ibn Məhəmməd** (985–1030) dövləti daha da möhkəmləndirdi. O, Gəncə ətrafında xırda mülkləri ləğv edib mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi, ata-baba mülkü olan Dəbili yenidən öz dövlətinə birləşdirdi.

36

Tədqiqat sualı:

Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətinin Azərbaycan tarixindəki rolu nədən ibarətdir?

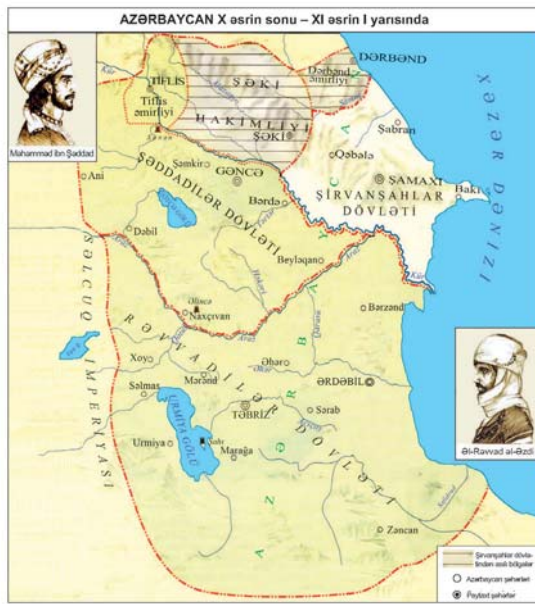
Tədqiqat üçün şagirdlərin diqqətini **C** blokundakı ilk mətnə cəlb edib, birinci və sonuncu cümləni onlardan birinə oxutdurun. Sonra tədqiqat üçün **B** blokundakı 1-ci tapşırığı verin:

— Rəvvadi nəsli dövrün siyasi hadisələrindən necə istifadə etdi? Fikirlerinizi yazılı şəkildə təhlil edin.

Müəyyən etdiyiniz vaxta əsasən hər bir şagird bu tapşırığı fərdi şəkildə yerinə yetirə bilər.

Fəzl ibn Məhəmməd **1027-ci ildə** hərbi məqsədlə Araz çayı üzərindən *Xudafərin körpüsünü* saldırdı. Bu körpü Azərbaycanın şimalı ilə cənubu arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynadı. Fəzl ibn Məhəmmədin dövründə Şirvanşahlarla qohumluq, Tiflis əmiri və Rəvvadi hökmdarı ilə dostluq münasibəti yaradıldı.

XI əsrin 30-cu illərində Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarında *oğuz tayfalarının yeni nəsiləri* məskunlaşdı. Bu tayfaların hesabına Şəddadilərin hərbi gücü artdı. Şəddadi-oğuz qüvvələri **1037-ci ildə** Dəbilə hücum edən Bizans-erməni qoşunlarını, bir il sonra isə Tiflis əmir-

37

Ümumi nəticə formalaşdıqdan sonra II mərhələyə keçə bilərsiniz.

Bu mərhələdə qruplara Venn diaqramı ilə dövlətlərin xüsusiyyətlərini müqayisə etmək tapşırığı verə bilərsiniz.

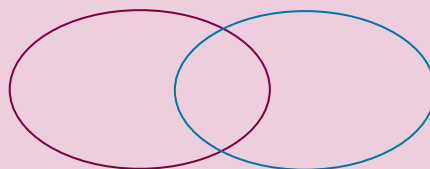
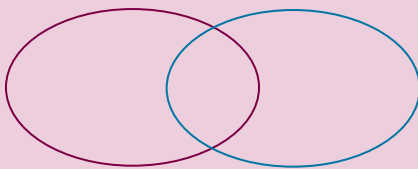
Müqayisəni cədvəl şəklində də qurmaq mümkündür. Hər iki tapşırıq dövlətlərin inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmağa imkan yaradacaq.

Şəddadilər

Sacilər

Salarilər

Şəddadilər

Gəncə darvazası və qala divarı. Müasir görünüşü

Dinham. Şəddadilər dövlətinin gümüş pulu

liyina soxulan Bizans-gürcü qoşunlarını məğlub edib qovdular. **1054-cü ildə** Şəddadi hökmdarı Əbüləsvər Şavur **Səlcuq dövləti ilə müqavilə bağladı və ona təbə oldu**. O, Gəncənin müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün şəhərin ətrafına xəndək və hasar çəkirdi. **1063-cü ildə möhkəm qala qapıları düzəldirdi**. Qapıları **usta İbrahim Osman oğlu** hazırlamışdı.

1034-cü ildə hakimiyyətə gələn Şəddadi hökmdarı **II Ləşkəri** on beş illik hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın qərb torpaqlarını qorumaq üçün dafslarla savaşmalı olmuşdu. Qətran Təbrizi öz qəsdində «Ar-rənşah» adlandırdığı bu Şəddadi hökmdarının Bizans-erməni-gürcü hərbi qüvvələrinin hücumlarını uğurla dəf etməsini iftixarla vəsf etmişdir.

Rəvvadi sülaləsinin Təbrizdə möhkəmlənməsi. Təbriz, Marağa və Əhər hakimi **Əbülhica 981-ci ildə** sonuncu Salari hökmdarını devirib yeni – **Rəvvadilər dövlətinin** əsasını qoydu. Rəvvadi sülaləsi **ərəb mənşəli** olsa da, sonrakı dövrdə yerli türk əhali ilə qaynayıb-qarışmışdı. Rəvvadilər

Qruplar müqayisə edə bilər:

I qrup: Şəddadilər dövləti ilə Sacilər dövlətini;

II qrup: Şəddadilər dövləti ilə Salariilər dövlətini;

III qrup: Şəddadilər dövləti ilə Şirvanşahlar dövlətini;

IV qrup: Şəddadilər dövləti ilə Rəvvadilər dövlətini.

Tapşırıqlar təqdim olunduqda əsas diqqəti Şəddadilər dövlətinin xüsusiyyətlərinə yönəldin.

Ümumiləşdirmə aşağıdakı kimi ola bilər:

— Şəddadilər dövləti Azərbaycanın digər feodal dövlətlərindən mədəni inkişafı və xristian blokuna qarşı güclü mübarizəsi ilə fərqlənirdi.

Qiymətləndirmə meyarları: izahetmə, dəyərləndirmə

I	II	III	IV
İzahetmədə çətinlik çəkir.	İzahetməni müəllimin köməyi ilə edir.	İzahetmə zamanı bəzi səhvlərə yol verir.	Sərbəst izah edir.
Dəyərləndirmədə çətinlik çəkir.	Dəyərləndirərkən səhvlərə yol verir.	Dəyərləndirmə edir, lakin fikrini ifadədə səhvə yol verir.	Asanlıqla dəyərləndirir.

9. SLAVYANLARIN HÜCUMLARI

Alt standartlar:

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələr üzərində işləyir.

Təlim məqsədi

Slavyanların hücumunu təhlil edərək yazılı mənbələrlə işləyir.

Təlim forması:

Fərdi iş, qruplarla iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri, mənbələr

İntegrasiya:

Ə. 1.1.4.;
Az-d. 3.1.2.;
İnf. 1.2.3.

9. SLAVYANLARIN HÜCUMLARI

IX-X əsrlərdə Azərbaycan torpaqları tez-tez yadellilərin hücumuna məruz qalırdı. Slavyan-rus tayfalarının yürüşləri xüsusilə ağır nəticələr verdi. Yaşayış məntəqələrimiz qarət edildi, dağıldı. Mənlərlə insan məhv edildi və ya köləliyə aparıldı.

Slavyan-rus basqınları necə baş verdi? Onların torpaqlarımıza yol açmasına səbəb nə idi?

Slavyanlar, qarətçi yürüşlər, Xəzər dənizinin adaları, Bərdə faciəsi, hərbi donanma

Talançı yürüşlərin başlanması. IX əsrin sonundan başlayaraq Azərbaycan slavyanların – rusların basqınlılarına məruz qaldı. Qrəb mənbələrində Kiyev knyazının hərbi dəstəsinin – drujinasının üzvləri ruslar adlanırdı. Övvəlki dövrdə slavyanlar Don-İdil (Volqa)-Xəzər su yolu ilə Azərbaycana gəlir və ölkəmizdən keçərək Xilafətin mərkəzi ilə ticarət edirdilər. Bəhs olunan dövrdə isə slavyanlar həmin yolla Xəzəryanı bölgələrə qarətçi yürüşlər təşkil etməyə başladılar.

Slavyanların IX əsrin sonundan etibarən ölkəmizə qarətçi yürüşlərə başlaması səbəblərini yoldaşlarla müzakirə et.

X əsrin əvvəlindən bu yürüşlər geniş miqyas aldı. **909-cu ildə** slavyanlar Xəzər dənizinin cənub sahillərini və Abaskun adasını qarətə başladılar. Lakin doğma torpağın müdafiəsinə qalxan yerli əhali onları ağır məğlubiyyətə uğratdı. Bir il sonra slavyanlar Sarı adasına və Xəzərin cənub-qərb sahilli boyundakı məntəqələrə basqın edib qatl və qarətlər törətdilər. Oradan Gilana hücum etdilər, lakin məğlub olub şimala çəkildilər. Bu dəfə Şirvanşahın qoşunları ilə üzləşdilər və tam darmadağın edildilər.

914-cü ildə slavyanlar daha böyük qüvvə ilə yürüşə başladılar. Bu yürüşdə hər birində 100 döyüşçü olan 500 gəmi iştirak edirdi. Slavyanlar Xəzər dənizinə keçmək üçün Xəzər xaqanından icazə aldılar və ələ keçirdikləri qənimətin yarısını ona verməyi vəd etdilər. Bu yürüş zamanı Abşeron yarımadasındakı yaşayış məntəqələri qarət edildi, qadın və uşaqlar əsir alındı. Qənimətlərin və əsirlərin bir hissəsi Xəzər xaqanına

40

Motivasiyanı A blokundakı kimi qura bilərsiniz. Kiçik müzakirədən sonra növbəti mərhələyə başlaya bilərsiniz.

Tədqiqat sualı:

Slavyanların yürüşünün Azərbaycan üçün nəticələri nədən ibarət oldu?

Şagirdlərin cavabları lövhədə qeyd olunur. Cavabları sxem formasında yazmağı tapşırmaq olar. Sxemdə şagirdlər uyğun olmayan nəticə də yazı bilərlər. Bu zaman siz münasibət bildirməyin. Tədqiqat nəticəsində şagird özü uyğun olmayan, yaxud səhv ehtimal yazdığını anlayacaq.

Bardə şəhərinin maketi. IX-X əsrlər

verildi. Xəzərlər əsirlərin müsəlman türkləri olduğunu bildikdə slavyanlara qarşı döyüşə başladılar. Bu döyüşdə xəzərlərə bulqar, burtas (mordva), Xarəzm türkləri fəal yardım etdilər. Slavyanların çoxu məhv edildi və əsirlər azad olundu.

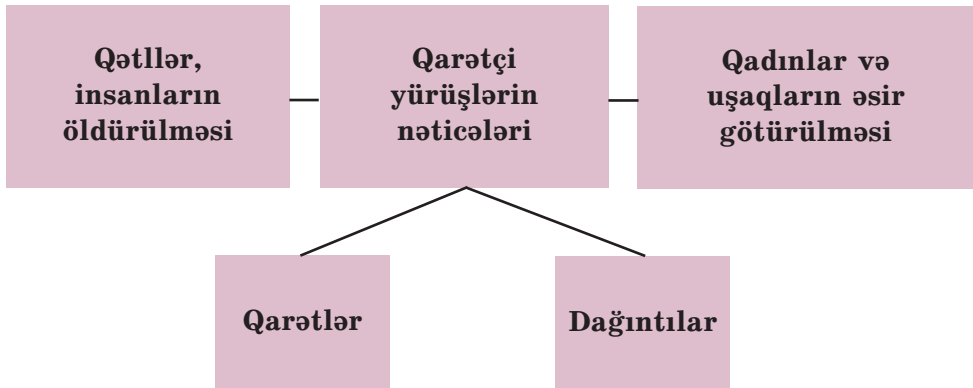
Bardə faciəsi. 944-cü ildə slavyanlar yeni qarətçi yürüşə başladılar. Bu yürüşün bir məqsədi Bərdəni ələ keçirib qarət etmək, digər məqsədi isə burada həmişəlik möhkəmlənmək idi. Slavyanlar Xəzərdən Kür çayına keçdilər və Bardə yaxınlığına qədər qayıqlarla üzdülər. Oradan Bərdəyə hücum etdilər. Bu zaman Bərdə Salari dövləti tərkibində idi. Slavyanlar şəhərdəki Salari qoşununu məğlub edib qarətlərə başladılar.

O zaman Bərdə Yaxın və Orta Şərqdə ən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri idi. Slavyanlar Qafqazın baş şəhəri, «Arranın anası» kimi tanınan Bərdəni zəngin qənimət mənbəyi hesab edirdilər.

Böyük Nizami Bərdəni belə vəsf etmişdir:

*Bardə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
Yazında dağlara lalələr səpər,
Qışı baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən ətəklərinə bağlanmış kövsər.
Söyüdlük çöllərə vermişdir zinat,*

41

Salari hökmdarı Azərbaycanın cənubuna hücum edən Mosul hakimi ilə vuruşduğu üçün Bərdəyə kömək edə bilmədi. Bu zaman Bərdə əhalisinin müqaviməti davam etdirməsi və slavyanların yoluxucu xəstəliyə tutulması düşmənin böyük itkilər vermasına səbəb oldu. Ona görə də slavyanlar gecə vaxtı şəhəri yandıraraq çoxlu qənimətlə Kür sahilindəki gəmilərinə minib getdilər. Slavyanların bu basqısından sonra Bərdə bir daha özünə gələ bilmədi. Məşhur Bərdə bazarı öz əvvəlki əhəmiyyətini itirdi.

Kür sahilində də... düşərgə saldılar. Slavyanlar... Bərdəyə hücum etdilər... Bərdə hakimi... hərbi qüvvəsi sayca onlardan qat-qat artıq olan yadellilərə müqavimət göstərə bilmədi. Bərdə slavyanların əlinə keçdi. Əhali qılınclardan keçirildi və şəhər amansızcasına qarət olundu... Bərdəlibəri itaətdə saxlamağın mümkün olmayacağına yəqin edən slavyanlar... talah etdilər ki, üç gün ərzində şəhərdən çıxıb getsinlər... Doğma şəhəri tərk edib gedə bilməyən Bərdə əhəlisini yenidən qılınclardan keçirdilər.

Yaqub Mahmudov. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü. Bakı, 1996

43

Qruplar arasında C blokunu bölüşdürüb tapşırıq verin. Bunun üçün B blokundan istifadə edin. Qrupların təqdim etdiyi cavablara əsasən şagirdlərin fikrini istiqamətləndirib lövhəyə yönəldin və sxemdə doğru olmayan ehtimalların üstündən xətt çəkməyi tapşırın.

Kollektivə F blokuna uyğun aşağıdakı tapşırığı verməklə məqsədə tam nail ola bilərsiniz:

— Mənbədəki məlumatı müzakirə edib yürüşün xarakterini müəyyənləşdirin.

Qiymətləndirmə meyarları: mənbə ilə işləmə

I	II	III	IV
Yazılı mənbə ilə işləməkdə çətinlik çəkir.	Yazılı mənbələrdən istifadə zamanı müəllimin köməyinə ehtiyac duyur.	Yazılı mənbələrlə sistemsiz işləyir.	Slavyanların hücumunu təhlil edərkən yazılı mənbələr üzərində işləyir.

10. ƏHALİNİN MƏŞĞULİYYƏTİ VƏ HƏYAT TƏRZİ

Alt standartlar:

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

Təlim məqsədi

Ərəb xilafətinin ağalığı dövründə Azərbaycanda baş vermiş dəyişiklikləri, əhalinin həyat tərzini və məşğuliyyətini müəyyənləşdirir.

Təlim forması:

Cütlüklərlə iş, fərdi iş, qruplarla iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, söz assosiasiyası

Resurslar:

Dərslik, vatman və rəqi, yapışqanlı rəngli vərəqlər

İntegrasiya:

Ü-t. 2.1.1.;
Az-d. 2.2.3.

10. ƏHALİNİN MƏŞĞULİYYƏTİ VƏ HƏYAT TƏRZİ

Artıq bilirsiniz ki, IX əsrdə Azərbaycanda dövlətçilik əməlləri bərpa edilmişdi. Müstəqil feodal dövlətlərin yaranması ölkənin iqtisadi həyatına və əhalinin yaşayış şəraitinə təsirli qalmadı. Bu təsirləri öyrənməklə bir çox suallara cavab tapacaqsan.

Gəlin tədqiqat apararaq, Ərəb xilafətinin hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra Azərbaycanın iqtisadi həyatında hansı yeniliklər baş verdi? Müstəqil dövlətlər yarandıqdan sonra xalqın rifahı yaxşılaşdı?

Süni suvarma, İçərişəhər, Bayırşəhər, xalisə, uluclar, iləx, Mərzban ibn Məhəmmədin «Qanunnaməsi», üsr, qabala

IX-XI əsrlərdə təsərrüfat həyatı. Ərəb səyyahları IX-XI əsrlərdə Azərbaycanın zəngin sərvətləri, yüksək iqtisadi inkişafı haqqında geniş məlumat vermişlər. Bu dövrdə Urmiya gölü ətrafında, Mil, Muğan düzlərində, Kür, Araz və Səfidrud çayları boyunca süni suvarmadan geniş istifadə edilirdi. Bol taxıl, pambıq, bostan və tərəvəz becərilirdi. Şirvan və Dərbənddə kətan, Lənkəran və Şəkiddə çəltik, Şəki, Şirvan və Bərdədə ipəkçilik mühüm yer tuturdu. Dağətəyi və dağlıq bölgələrdə əhali daha çox maldarlıqla məşğul olurdu.

Orta əsr səyyahları hansı elm və biliklərlə malik idilər? Fikrini əsaslandır.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanın zəngin yeraltı sərvətlərindən geniş istifadə edilirdi. Ölkəmizin cənubunda Şiz şəhəri yaxınlığında qızıl, gümüş, qurğuşun, civa, Bəzz qalası ətrafındakı dağlarda qırmızı kvars çıxarıldı. Gəncə və Savalan ətrafında dəmir, mis, Təbriz və Naxçıvanda daş duz, Bakıda neft istehsal edilirdi.

Orta əsr şəhərlərimiz. Bu dövr şəhərləri möhkəm qala divarları ilə əhatə olunurdu. Şəhərlər iki hissədən ibarət idi: İçərişəhər və Bayırşəhər. İçərişəhərin mərkəzində bazar meydanı, onun yanında cümə məscidi, şəhər hakiminin və ya hökmdarın sarayı, ayanların imarətləri yerləşirdi. Burada mədrəsə, karvansara və hamamlar da inşa edilirdi. Şəhər əhalisinin

45

- Motivasiyanı A blokundakı kimi qura bilərsiniz.
- Yönləndirici suallar verməklə tədqiqata keçid etmək olar.

Tədqiqat sualı: Ərəb xilafətinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın iqtisadi həyatında hansı dəyişikliklər baş verib?

Söz assosiasiyasından istifadə etməklə lövhəyə dairə içərisində «həyat tərzini» ifadəsini yazın. Dairənin ətrafına oxlar qoyandan sonra şagirdlərə uyğun gələn söz və ifadələri yazmağı tapşırıq. Alınan şəxslənmədə səhv və ya uyğunsuzluq olarsa, dərslərin sonunda xüsusi sənədlərlə ilə şagirdin öz səhvlərini anlamasını təmin edin.

çox hissəsini təşkil edən sənətkarlar isə mərkəzdən uzaqda – qala divarlarının yamandakı məhəllələrdə yaşayırdılar.

Bu dövrdə **Bərdə** çox böyük şəhər idi və ərəb səyyahları onu Bağdadla müqayisə edirdilər. Bərdənin uzun müddət ərəb əmirliyinin mərkəzi olması onun sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi sürətli inkişafına səbəb olmuşdu.

Dərbənd o dövrdə Azərbaycanın ən böyük liman şəhəri, kətan parça istehsalı mərkəzi idi. X əsrdə bu şəhərdə kanalizasiya sistemi yaradılmışdı.

Bakı şəhəri haqqında da ərəb müəllifləri maraqlı məlumatlar vermişlər. Məsələn, Yaqut əl-Həməvi yazmışdır: «Bakıya Şirvan vilayətinin Dərbənd dairəsində şəhərdir. Burada neft quyusu var.

Onun icarə haqqı bir min dirhəmə çatır, o quyunun yanında isə arası kəsilmədən, gecə-gündüz cəvə kimi qatı ağı neft püskürən başqa bir quyusu da var. Bu quyunun da icarə haqqı birincinin kimi. İndiyə qədər tacirlərdən biri mənə danışdı ki, orada öz-özünə həmişə yanan bir yer görmüşdür.»

Tiflis Arranın sərhəd şəhəri hesab edilirdi. Bu şəhər suyu odsuz qızdırılan hamamları ilə məşhür idi.

X əsrin sonundan **Təbriz şəhəri** daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Əl-Müqəddəsi bu dövrdə Təbrizin Bağdaddan üstün olduğunu yazmış və şəhəri saf qızıl bənzətmişdi. Ördəbil, Marağa, Şamaxı da böyük və zəngin şəhərlər idi.

Orta əsr şəhərində bazar

46

Ümumi nəticə formalaşdıqdan sonra II mərhələyə keçə bilərsiniz.

Bu mərhələdə qruplara Venn diaqramı ilə dövlətlərin xüsusiyyətlərini müqayisə etmək tapşırığı verə bilərsiniz.

Cütlüklərə mətnlərdən parçalar paylayıb **B** blokundakı sual və tapşırıqları yerinə yetirməyi tapşırıq. **F** blokundakı mənbələrin və yan sualların da araşdırılmasını tapşırırsanız, bütün cütlüklər fərqli tapşırıqlar üzərində işləyəcəklər. Vaxt bölgüsünü elə qurun ki, tapşırıqların şifahi müzakirəsini də keçirə bilərsiniz.

F blokundakı mənbəyə istinad edib «Azərbaycan neftinin dünəni və bu günü» adlı esse yazmağı tapşırıq bilirsiniz. Bu yolla şagirdlər neft sənayemizin inkişafı haqqında daha çox məlumat öyrənə biləcəklər.

Təbriz Azərbaycanda ən çox tanınmış şəhərdir. Bu, çoxlu adam yaşayan, kərpic və əhəngdən yaxşı hörülmüş divarları olan gözəl şəhərdir. Şəhərdən çoxlu kiçik çaylar axır. O, bağlar içindədir, şəhərdə meyvə ucuzdur.

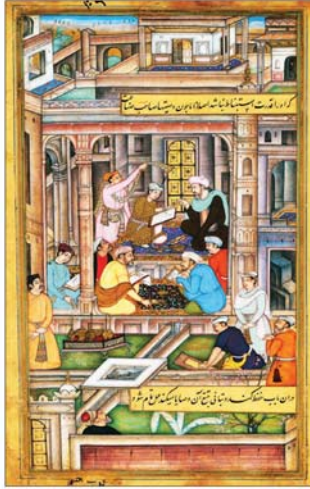
Yaqut əl-Həməvi

Xilafət ağalığına son qoyulması və müstəqil dövlətlərin yaranması iqtisadi tərəqqiyə səbəb oldu. Lakin sonrakı dövrdə ara müharibələri, sülalələrin bir-birini zorla devirməsi, xarici basqınlar iqtisadiyyata ağır zərbə vurdu.

Kəndlilərin vəziyyəti. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda əhəlinin əksəriyyətini kəndlilər təşkil edirdi. Bu dövrdə kəndlilər iki qismə – *uluclara* və *azad kəndlilərə* bölünürdü.

Ağır vergilər və məmurların özbaşınalığı nəticəsində öz torpaqlarını itirən kəndlilər ərəb feodallarının himayəsinə sığınmağa məcbur olurdular. Həmin kəndlilərin torpaqları ərəb feodallarının əlinə keçir və *ilca* (*hami*) adlanırdı. İlca torpaqlarında yaşayanlar isə asılı hala düşür, uluca çevrilirdilər. Ulucalar əsasən əkinçiliyin güclü inkişaf etdiyi düzənlik bölgələrdə yaşayırdılar. Azad kəndlilər isə daha çox dağlıq bölgələrdə qalmışdılar.

Torpaq sahibliyi və vergilər. IX-XI əsrlərdə ən geniş yayılmış torpaq sahibliyi forması *mülk* idi. Mülk – yerli feodalların irsi torpaqları idi.

Orta əsr şəhərində sənətkarların həyat şəraiti (miniatur rəsmi)

Rəsmdə hansı sənət sahələri öz əksini tapmışdır? Miniaturə baxıb fikrini bildir.

Nəticə və ümumiləşdirmə aşağıdakı kimi aparıla bilər:

a) Böyük vərəqdə tədqiqat sualı başlıq olaraq yazılır.

Cütlüklər nəticələri yapışqanlı vərəqlərə yazıb həmin böyük vərəqə yapışdırırlar.

b) Bunu ağac formasında da etmək olar. Şagirdlər yapışqanlı vərəqləri «budaqlara» yapışdırırlar.

c) Ümumiləşdirmənin nəticələrini cədvəl formasında da yazmaq olar.

Qiymətləndirmə meyarları: müəyyənləşdirmə

I	II	III	IV
Baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir.	Dəyişiklikləri müəyyənləşdirərkən səhvlərə yol verir.	Dəyişikliklərin bir qismini qismən müəyyənləşdirir.	Baş vermiş dəyişiklikləri asanlıqla müəyyənləşdirir.

11. IX—XI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Alt standartlar:

5.1.2. Milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında dinlərin təsirini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

İslam dininin Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini dəyərləndirir.

Təlim forması:

Qruplarla iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, şəxələndirmə

Resurslar:

Dərslik, vatman və rəqi, yapışqanlı və rəqlər

İnteqrasiya:

H-b. 3.3.1.

11. IX—XI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Müstəqil dövlətçiliyin dirçəlişi Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafına səbəb oldu. Həyat canlanır, sənətkarlıq və ticarət inkişaf edir, xaraba qalmış ərazilər abadlaşdırıldı. Şəhərlərin bərpası və inkişafı, yeni məscid və mədrəsələrin tikilib istifadəyə verilməsi mədəni oyanışa – *İntibaha** təkan verdi.

Həmin dövrdə elm və təhsilin inkişafı üçün hansı şərait yarandı? İslam dininin Azərbaycan mədəniyyətinə təsiri nədən ibarət oldu?

İntibah, Əlinçə qalası, gümbəzli məscid, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı, «qara donlu kafirlər»

IX-XI əsrlərdə siyasi dirçəliş, iqtisadi tərəqqi mədəniyyətin inkişafına müsbət təsir etdi. Azərbaycan şəhərləri həm də böyük mədəniyyət mərkəzlərinə çevrildi. Bu dövrdə ərəb dili elm və təhsil dili kimi geniş işlədildi. Azərbaycan alimləri İslam dünyasında elm və təhsilin inkişafında, **Müsləman İntibahının** yaranmasında çox fəal iştirak edirdilər. Bu dövrün əsas memarlıq abidələri Naxçıvanda **Əlinçə** qalası, *Şamaxının Sündi kəndində* tikilmiş gümbəzli məscid və Araz çayı üzərindən salınmış Xudafərin körpüsü idi.

Müsləman İntibahının verdiyi töhfələri təhlil et. Bu dövr memarlığının özünəməxsus cəhətlərini müəyyənləşdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı Vətən tarixinin qiymətli mənbəsidir. Dastanı söyləyən el ağsaqqalı Dədə Qorqud Bayat adlı türk tayfasından idi. XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş alman səyyahı Adam Oleari və Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi Dərbənddə Dədə Qorqudun qəbrini gördüklərini yazmışlar. Dastanın «**Bakıl oğlu İmran boyu**»nda oğuzlarda Vətən sevgisinin yüksək olması, dar gündə incikliyi unudub ümumi düşməne qarşı birgə vuruşmaları qəbəriq əks olunubdur. Bu boyda Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etməyə çalışan gürcü feodallarına qarşı mübarizə aydın verilmişdir.

*İntibah – canlanma, yenidən yüksəliş

a) Motivasiya **A** blokundakı kimi qurula bilər və ya müasir dövrün mədəniyyətinə aid motivasiya qurub dərsə keçid verə bilərsiniz.

b) **E** blokundakı hər hansı şəkllə diqqət cəlb edərək sual vermək olar.

Tədqiqat sualı:

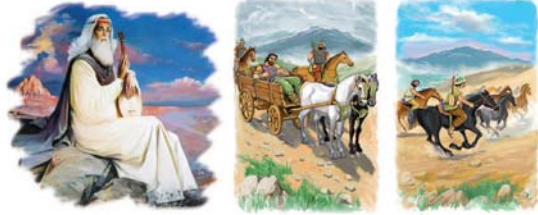
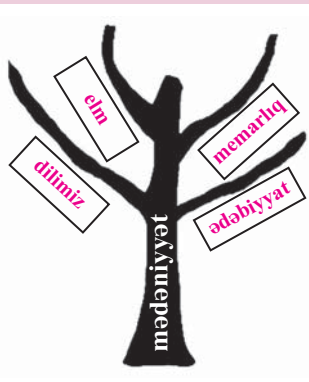
Xilafətin zəifləməsi ölkənin mədəniyyətinə necə təsir etdi?

Tədqiqatı reallaşdırmaq üçün vətəndaşın vərəqində mədəniyyət «ağac»ı çəkmək olar. Qruplara mətnə nəzər salaraq mədəniyyətin sahələrini müəyyənləşdirməyi tapşırıq. Hər qrup «ağac»a bir «budaq» çəkib seçdiyi sahənin adını yazır.

Məsələn:

«Memarlıq», «Elm», «Dilimiz», «Ədəbiyyat» və s.

Növbəti mərhələdə hər qrup seçdiyi mədəniyyət sahəsini mətnədən tapıb, təyin etdiyi yenilik və xüsusiyyətləri yapışqanlı vərəqə yazaraq «ağac»ın «budaqlar»ına yapışdırır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanına çəkilmiş illüstrasiyalar

Dastanın «**Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu**»nda isə Bizansın məkrli siyasəti – verdiyi sözə dönmək çıxaraq oğuz igidlərini arxadan vurmaq cəhdləri aydın göstərilmişdir.

VII-IX əsrlərdə «**Kitabi-Dədə Qorqud**» dastanını el sənətkarları – **ozanlar** oba-oba gözəl Dərbənddən Qara dəniz sahillərinə qədər geniş əraziyə yaydılar. Bu dastan oğuz türklərinin və digər türk tayfalarının çox qədim zamanlardan Azərbaycanda davamlı yaşadıqlarından bəhs edir. Dastanın «**Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu**»nda Oğuz-Trabzon münasibətləri, müstəqil Oğuz dövləti haqqında məlumat verilir. **Dədə Qorqud** boylarında **Oğuz eli** «Dərbənd qapılarından «Doqquz tünən Gürcüstan»a və cənub-qərbdə Trabzona qədər böyük bir ərazidə yerləşən ölkədir. Dastanda oğuzların Göyçə gölü ətrafında, Aლაğöz yaylaqlarında, Qarabağ qışlaqlarında yaşamaları, məhkəmə Əlinə qalasını inşa etmələri öz əksini tapmışdır.

Dastanın «**Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu**»nda oğuzların oturaq həyat sürməsi, taxıl əkmələri, bağçılıq və üzümçülüklə məşğul olmaları, su dəyirmanlarından istifadə etmələri haqqında məlumat verilmişdir. Bu boyda və dastanın digər boylarında oğuzların maldarlıqla məşğul olmaları, at, dəvə, qoyun saxlamaları, sənət sahələrinin inkişaf etməsi, ticarətdə qızıl pul – **axça** işləmələri, Şam, Rum (Bizans) ölkələri ilə ticarət etmələri haqqında da çoxlu faktlar vardır.

O dövrdə ticarətdə axçadan istifadənin əhəmiyyəti nə idi? Müasir Azərbaycanın dünya ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələrinin olması ölkəmizə nə verir?

50

Ümumiləşdirmə aşağıdakı kimi aparıla bilər:

— Xilafətin zəifləməsi nəticəsində müstəqil dövlətlərin yaranması mədəniyyətin inkişafına səbəb oldu.

— Memarlıq, elm, ədəbiyyat (şifahi xalq ədəbiyyatı) inkişaf etdi.

B blokundakı sualı müzakirə edin. Vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün bu cür müzakirələr çox əhəmiyyət kəsb edir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsidir. Elm aləminə XIX əsrdən məlum olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un iki əlyazma nüsxəsi (Drezden və Vatikan) tapılmışdır. Bu dastan İslamdan öncə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsleşir. Dastandakı hadisələrin əksəriyyəti «Dəmirqapı» – Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlinca, Göyçə və s. yerlərdə cərəyan edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»u yazıya köçürən şəxs Dədə Qorqudu bu dastanın yaradıcısı, həm də iştirakçısı kimi təqdim edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» yarandığı dövrün adət-ənənələri, köçəri həyat tərzini və s. haqqında tarixi-etnoqrafik məlumatlarla zəngindir. Soykökümüzü, tariximizi, dövlətçiliyimizi və Azərbaycan türkcəsini öyrənmək baxımından zəngin mənbə olan «Kitabi-Dədə Qorqud» yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının ölməz kitabıdır.

HEYDƏR ƏLİYEV

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında oğuzlarda ciddi hərbi intizam olması, yurdun müdafiəsi ilə bağlı bütün məsələlərə «xanlar xanı Bayandır xan»ın çağırıldığı hərbi məclislərdə baxılması, oğuz bəylərinin hər dəfə düşmən üzərinə yürüş etmək üçün Bayandır xandan icazə istəmələri əks olunubdur. «Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da

Xudafərin köprüsü. Cəbrayıl rayonu.
Hazırda bu abidəmiz erməni işğalı altındadır

51

E blokuna (səh.50) əsasən məqsədyönlü tapşırıqlar verə bilərsiniz:

— Şəklə əsasən Xudafərin körpüsünü təsvir edin.

— İllüstrasiyaya əsasən (səh.52) çobanı xarakterizə edin.

— Şəklə əsasən (səh. 49) Əlinca qalasını təsvir edin.

Bu tapşırıqları yerinə yetirən şagirdlər sərbəst fikir yürüdərək yaradıcı və məntiqi təfəkkür nümayiş etdirəcəklər.

Qeyd: Rəsm çəkmək istedadına malik şagirdləri dəyərləndirməyi unutmayın. Onlara öyrəndiklərinə aid rəsm çəkməyi tapşırın.

Qiymətləndirmə meyarları: dəyərləndirmə

I	II	III	IV
Mətnə əsasən mədəniyyətə aid fikir bildirir, dəyərləndirmə aparmaqda çətinlik çəkir.	Mədəniyyətdəki yenilik və faktları sadalayır, dəyərləndirməni sualların köməyi ilə aparır.	İslam dininin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.	İslam dininin mədəniyyətə təsirini əhatəli dəyərləndirir.

OĞUZ-SƏLCUQ AXINLARI VƏ AZƏRBAYCAN

12. OĞUZ-SƏLCUQ AXINLARI

Alt standartlar:

1.1.2. Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir. **1.2.1.** Dövrə aid yazılı və maddi mənbələri əlaqələndirir. **2.1.2.** Dövrə aid xəritə və xəritə-sxemlərdəki müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürlərə dair məlumatları izah edir.

Təlim məqsədi

1. Səlcuq axınlarına dair sxem tərtib edir.
2. Səlcuq axınlarını maddi və yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.
3. Səlcuq axınlarını xəritəyə əsasən izah edir.

Təlim forması:

Qruplarla iş, fərdi iş

Təlim üsulu:

Müzakirə, beyin həmləsi

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri, xəritə, paylama materialları

İntegrasiya:

Ü-t. 3.1.1.;

Az-d. 2.2.3.; H-b. 2.1.2.

OĞUZ-SƏLCUQ AXINLARI VƏ AZƏRBAYCAN

12. OĞUZ-SƏLCUQ AXINLARI

Azərbaycan çox qədim zamanlardan türk tayfalarının məskənidir. Yerli türk tayfaları zaman-zaman yurdumuza köç edən türk etnosları ilə qaynayıb-qarışır, ümumi düşməna qarşı birgə mübarizə aparırdılar. Bu mübarizədə XI əsrdə daha da gücləndi. Buna səbəb oğuz-səlcuq türklərinin Azərbaycana axınları idi.

Gəlin tədqiqat apararaq, Səlcuqlar nə üçün Azərbaycana axın etdi? Bu axının nəticələri nə oldu? Xalqımızın tarixində hansı yeniliklər baş verdi?

Oğuzlar, səlcuqlar, türk axını, sultan I Toğrul, I Fəribürz, uc torpaqları

Səlcuq bəy

Səlcuq türk axınları. XI əsrin ortalarında Səlcuq türklərinin böyük axınları Azərbaycanda ciddi etno-siyasi dəyişikliklərə səbəb oldu. Səlcuqlar Bizansın, gürcü və erməni feodallarının Qafqazın müsəlman türk əhalisini əsarət altına almasına imkan vermədilər.

Oğuz tayfaları Mərkəzi Asiyanın köklü sakinləridir. Səlcuq bəyin başçılığı ilə oğuz türklərinin bir qolu X əsrin 70-ci illərində Buxara ətrafında məskunlaşmışdı. Səlcuq türkləri XI əsrin başlanğıcında Qəznəvi sultanı tərəfindən Xorasanı yerləşdirildilər. XI əsrin 30-cu illərində buradakı türk tayfaları **Toğrul bəyin** başçılığı ilə siyasi hakimiyyəti ələ keçirib **Səlcuq dövlətini (1038-1157)** yaratdılar. **1040-cı il mayın 25-də** Mərv yaxınlığındakı **Dəndənəkən** adlı yerdə Səlcuq türkləri Qəznəviləri məğlub edərək Mərkəzi Asiyada aparıcı siyasi qüvvəyə çevrildilər. Bu qələbədən sonra Səlcuq dövlətinin başçısı **sultan** titulu qəbul etdi.

Sultan titulu Dəndənəkən döyüşündən sonra qəbul edilməsinin səbəbi nə idi? Qəznəvilərin məğlub edilməsi səlcuqlar üçün nə kimi əhəmiyyətə malik idi?

a) Motivasiyanı **A** blokundakı kimi qura bilərsiniz.

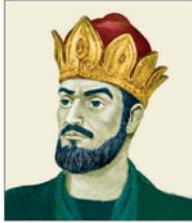
b) «Ana yurd» marşından bir parça səsləndirin. Bu musiqi parçasında türk xalqlarının adı sadalandığına görə maraqlı motivasiya qurmaq olar.

Tədqiqat sualı:

Səlcuqların Azərbaycana yürüşünün tarixi əhəmiyyəti nə olmuşdur?

Şagirdlərlə kiçik müzakirə aparın. Fikirlərini qeyd etməyi tapşırın.

XI əsrin ilk onilliyinə aiddir. Bu zaman onlar Azərbaycanın cənubuna, Arrana, oradan da Naxçıvana və Dəbilə yürüş etmişdilər. 1028-ci ildə Xorasanda Səlcuq türklərinin Mahmud Qəznəvinin hakimiyyətinə qarşı qaldırdıqları üsyan yatırıldıqdan dərhal sonra oğuzların bir hissəsi taqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün Azərbaycanın cənubuna köçdü. Rəvvadi hökmdarı Vəhsudan onları xoşluqla qarşıladı və məskunlaşmaları üçün geniş torpaq sahələri bağışladı.

Sultan I Toğrul

Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanın səlcuqlara qarşı atdığı addımı dəyərləndir.

XI əsrin 40-cı illərində Səlcuq türklərinin Azərbaycana və Qafqaza güclü yürüşləri başladı. 1048-ci ildə Səlcuq qoşunu Arrandan keçərək Şəddadilərlə birlikdə Bizans-gürcü-erməni hərbi qüvvələrini məğlub etdilər.

Azərbaycanın Səlcuq imperatorluğuna qatılması.

Səlcuqlar 1054-cü ildə Azərbaycana böyük yürüşə başladılar. Azərbaycanın cənub torpaqlarında əgəllik edən Rəvvadi hökmdarı müqavimətsiz təbə olub xərac ödəməyi öhdəsinə götürdü. Şəddadi hökmdarı da sultan Toğrula bahalı hədiyyələr və girovlar göndərməklə öz ehtiramını bildirdi. Bu zaman Səlcuq sultanı ilə Şəddadi hökmdarı arasında bir anlaşma da bağlandı. Onlar Bizans imperatoruna və onun təhriki ilə Azərbaycana soxulan erməni-gürcü feodallarına qarşı əlbir hərəkət etməli idilər. Bu yürüş zamanı *Tiflis müsəlman əmirliyi də Səlcuq dövlətinə təbə edildi.*

Sultan Alp Arslanın (1063-1072) hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın fəthinin yeni mərhələsi başlandı. 1066-cı ildə səlcuq qoşunları Şirvana hücum etdi. Şirvanşah I Fəribürz (1063-1096) Səlcuq sultanının ali hakimiyyətini qəbul etdi və hər il xərac ödəməyi öhdəsinə götürdü.

Səlcuq əmirlərinin Azərbaycanda kəşfdirdikləri mis pullar

55

Qruplar arasında C blokunu bölüşdürün. Hər bir qrupun mətninə uyğun B blokundakı sual və tapşırıqları yerinə yetirməyi tapşıra bilərsiniz. Tədqiqatın I mərhələsində tapşırıqları təqdim edən qruplar arasında ümumi fikir formalaşdırmağa ehtiyac yoxdur.

a) Dərsin növbəti mərhələsində esse yazmaq tapşırığı versəniz ümumi fikir yaranar. Esse belə adlana bilər: «Oğuzlar Azərbaycanda».

Essenin həcmi, ideyasını və ayrılan vaxtı elan edin. Hər bir şagirdə fərdi yanaşmaq, onun esseni dinləmək vacibdir.

b) Dərsin növbəti mərhələsində «Oğuzların axını baş verməşəydi, Azərbaycanda vəziyyət necə olardı?» sualı ətrafında müzakirə apara bilərsiniz. Beləliklə, ümumi nəticə əldə olunar.

Ümumiləşdirməni şagirdlərlə birgə aparmağa çalışın. Bu zaman aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

- Səlcuqların Azərbaycanca axını xalqın formalaşması prosesini başa çatdırdı.
- Bizansın Cənubi Qafqazı bütünlüklə xristian təsiri dairəsinə salması baş tutmadı.

Şirvan şahının Səlcuq sultanına tabe olmasının nəticəsini necə qiymətləndirirsən? Fikrini izah et.

Səlcuq türkləri Cənubi Qafqazda möhkəmləndikdən sonra Bizans müllərlərinin iştiraklarına doğru yürüşlərə başladılar. 1071-ci il avqustun 26-da Malazgird yaxınlığında baş verən həlledici döyüşdə Bizans qüvvələri sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradı. İmperator IV Roman Diogen asir alındı. Alp Arslanın əmri ilə onun qulaqlarını dəyib qızı halqə taxdılar. Bu o demək idi ki, «rumluların hökmdarı» Səlcuq sultanının quludur. Bir qədər sonra imperator səlcuqlardan asılı olduğunu qəbul edərək xərək və cizyə ödəməyi öhdəsinə götürdü. Üçün azad edildi və ölkəsinə döndü.

Malazgird döyüşü

Səlcuq yürüşlərinin Azərbaycan üçün nəticələri. Malazgird döyüşündən sonra Səlcuq imperatorluğu Ön Asiyada başlıca hərbi-siyasi qüvvəyə çevrildi. **Sultan Məlikşahın** hakimiyyəti illərində (1072-1092) Səlcuq dövləti ən güclü çağlarını yaşayırdı. Bu dövrdə Azərbaycanda Səlcuq sultanının hakimiyyəti daha da möhkəmləndi.

Səlcuq yürüşləri ilə Azərbaycana türk tayfalarının **üçüncü böyük axını** baş verdi. Oğuz türklərinin yeni tayfaları ölkəmizdə məskunlaşdılar və Azərbaycanda qədimdən yaşayan türk əhali ilə tez bir zamanda qay nayıb-qarıxdılar.

Səlcuq yürüşləri nəticəsində oğuz türkləri Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada başlıca etnik və siyasi qüvvəyə çevrildi. Şərqi işğal etməyə gələn salibçi dəstələrinə sarsıdıcı zərbə endirildi. Həmçinin Bizansın Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək siyasəti, Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etməyə çalışdığı erməni və gürcü feodallarının qəsbkarlıq planları puça çıxarıldı. Azərbaycan xalqı öz torpağında əmin-amanlıqda yaşamaq, Mərkəzi və Ön Asiya xalqları ilə çoxşaxəli iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirmək imkanı qazandı.

Səlcuq ağalığı dövründə Azərbaycanın **torpaq mülkiyyəti və vergi sistemində** dəyişikliklər baş verdi. Səlcuq sultanları mərkəzi hakimiyyətə hərbi-siyasi dəyək yaratmaq məqsədilə tutulan bütün torpaqları iqtisadi şəkildə Səlcuq əmirlərinə pəyladılar. İqta başlıca torpaq sahibliyi

56

D blokuna əsasən tapşırıqlar verib şəgirdləri yeni tədqiqatlara yönəldə bilərsiniz.

— Xəritədə göstərilən ərazi hansı materialda yerləşir?

— Səlcuqların təqribi axın istiqamətlərini kontur xəritədə qeyd edin.

— Müasir siyasi xəritəyə əsasən müəyyən edin: Səlcuq imperatorluğu hansı müasir ölkələrin ərazisini əhatə edirdi?

Bu tapşırıqlar şəgirdlərdə öyrəndiklərini tətbiq etmə bacarığı formalaşdıracaq.

Qiymətləndirmə meyarları: sxem tərtib etmə, əlaqələndirmə, izah etmə

I	II	III	IV
Sxem tərtib etməkdə çətinlik çəkir.	Sxemi müəllimin köməyi ilə tərtib edir.	Sxem tərtib edərkən suallardan istifadə edir.	Sxemi müstəqil tərtib edir.
Mənbələrə əsasən əlaqələndirməkdə çətinlik çəkir.	Mənbələrdən müəllimin köməyi ilə istifadə edir.	Mənbələrdən istifadə edir.	Maddi və yazılı mənbələrə əsasən əlaqələndirmə aparır.
Xəritəyə əsasən izah etməyə çalışır.	Xəritəyə əsasən izah edərkən səhvlərə yol verir.	Xəritəyə əsasən sualların köməyi ilə izah edir.	Xəritəyə əsasən sərbəst izah edir.

13. AZƏRBAYCAN XII–XIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Alt standartlar:

1.1.1. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir. **3.1.1.** Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyinin itirilməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir. **4.1.2.** Tarixi şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətləri ilə bağlı sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Eldənizlər dövlətinin mövcud olduğu dövrün xronoloji çərçivəsini müqayisə edir.
2. Eldənizlər dövlətinin inkişaf səbəblərini şərh edir.
3. Eldənizlər dövlətinin hökmdarlarına dair sxem hazırlayır.

Təlim forması:

Kollektiv iş, qruplarla iş

Təlim üsulu:

Müzakirə, suallar

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri, elektron dərslik

İnteqrasiya:

Ü-t. 4.1.1.;
Az-d. 1.2.2.

13. AZƏRBAYCAN XII–XIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Böyük Səlcuq sultanı Səncərin hakimiyyəti dövründə üsyanlar, hakimiyyət uğrunda mübarizə dövləti zəiflətdi, imperatorluğun parçalanmasına gətirib çıxardı. XII əsrdə Azərbaycanda yeni bir dövlət – Atabəylər dövləti yarandı.

Gəlin tədqiq edək. Atabəylər dövləti necə yarandı? Hökmdarların dövləti qorumaq tədbirləri yetərli oldumu? Atabəylər dövləti niyə süqut etdi?

Baki, Axsitan, Atabəy, Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Nəşçıvan, Həmədan

Şirvanşahlar dövlətinin güclənməsi. Böyük Səlcuq imperatorluğu zəiflədiyi zaman Şirvan şahları yenidən müstəqil siyasət yeritməyə başladılar. **III Mənuçöhr** (1120-1160) xarici siyasətdə dəyişiklik etdi: Səlcuq sultanına xərac ödəməyi dayandırdı, gürcü hökmdarı ilə ittifaqı möhkəmləndirdi. Gürcü çarı IV David 1122-ci ildə Tiflis müsəlman əmirliyinə işğal etdi. Tiflis şəhərini gürcü dövlətinin paytaxtına çevirdi. İraq Səlcuq sultanı Mahmud 1123-cü ildə Şirvana yürüş etdi. Lakin şirvanşahın, gürcü çarının və qıpçaqların birləşmiş qüvvələrinə qalib gələ bilmədi və çəkilib getməyə məcbur oldu.

Gürcü hökmdarı dərhal bu fürsətdən yararlandı. **1124-cü ildə** IV David böyük qoşunla Şirvana hücum etdi. Şamaxı, Şabran şəhərlərini, Buğurd qalasını ələ keçirdi. III Mənuçöhr yalnız 1125-ci ildə – IV Davidin ölümündən sonra Şirvanın tam müstəqilliyini bərpa edə bildi. Yeni gürcü hökmdarı I Demetre Şirvana olan iddialarından əl çəkdi və hər iki dövlət arasında normal qonşuluq münasibətləri bərqərar oldu.

Bu vəziyyət III Mənuçöhrün ölümünə qədər davam etdi. Şahın ölümündən dərhal sonra şahın dul qadını Tamar və kiçik oğlu qıpçaqların qüvvəsi ilə hakimiyyəti ələ almağa və Şirvanı Gürcüstana tabe etməyə cəhd etdilər. Lakin şahın böyük oğlu **I Axsitan** (1160-1196) Atabəylər dövlətinin hərbi yardımı ilə bunun qarşısını aldı və hakimiyyəti özü ələ keçirdi.

Şirvanşah I Axsitan və varisləri çoxlu qalalar tikdilər, müdafiə sədlərini bərpa etdilər. Onların dövründə Azərbaycanın şimal torpaqlarında siyasi sabitlik bərqərar oldu. Atabəylər, Səlcuq və Gürcüstan dövlətləri ilə dostluq münasibətləri davam etdirildi. Dərbənd keçidi möhkəmləndirildi,

59

- a) Qabaqlayıcı tapşırıq verməyinizsə, şagirdlərlə mətne uyğun sual-cavab aparıb motivasiya qura bilərsiniz.
- b) Elektron dərslikdən videomaterial göstərilib dərsə keçid vermək olar.

c) Motivasiyanı A blokundakı kimi qura bilərsiniz.

Mövzu ilə 5-ci sınıfdən tanış olan şagirdlər ətraflı məlumat verəcəklər.

d) Möminə Xatun türbəsinin fotosəklini nümayiş etdirib sual verin:

— Bu abidə hansı dövrün yadigarıdır?
Cavabları müzakirə edin.

Tədqiqat sualı:

Eldənizlər dövlətinin Azərbaycan tarixindəki rolu və yeri nədən ibarətdir?

Şirvanın iqtisadi və mədəni inkişafına şərait yarandı. 1192-ci ildə Şamaxı zəlzələ nəticəsində dağıldı, paytaxt Bakıya köçürüldü.

Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi. Atabəylər dövlətinin əsasını XII əsrin 30-cu illərində İraq Səlcuq sultanlığında daxili çəkişmələrdən bacarıqla istifadə edən **Şəmsəddin Eldəniz** (1136-1175) qoymuşdu. Ona görə də dövlət Atabəylər, yaxud Eldənizlər adlanırdı.

Sultan II Toğrulun hakimiyyəti dövründə ... Eldəniz vəzifə pillələri ilə sərəttə irəliləyirdi. Eldəniz ... heç bir vaxt saray münafiqələrinə qarışmur, ədavət aparan əmirlərin hər hansı bir dəstəsinin tərəfini saxlamırdı. Sultan Eldənizin sadıqlığını qiymətləndirirdi və onu əmir rütubəsinə qaldırır, ... azyaşlı oğlu Arslanşaha atabəy təyin edirdi.

Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, 1985

Şəmsəddin Eldəniz

1136-cı ildə sultan Məsud bütün Arranı iqtidara Şəmsəddin Eldənizə verdi. Tarixi qaynaqlarda yazıldığı kimi, «Atabəy Şəmsəddin gücləndi, bütün böyük hökmdarları yenərək bir çoxunu özünə tabe etdi, üsyan başçıları aradan qaldırdı və Arran ölkəsindəki qarmaqarışığı son qoydu».

Tədbirli sarkarda və uzaqqöhrən siyasətçi olan **Şəmsəddin Eldəniz** az vaxt ərzində, demək olar ki, bütün Azərbayanı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. O, Arrandan başqa, **Azərbaycanın cənub hissəsini** və **Naxçıvanı** müstəqil idarə etməyə başladı, öz əmdandan pul kəsdirdi. Eldənizlərin ilk paytaxtı **Naxçıvan şəhəri** oldu.

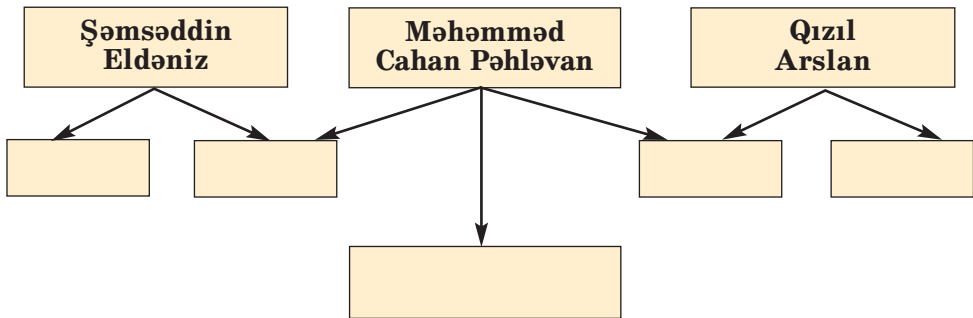
Naxçıvanın çoxlu əhalisi və inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələri vardı. Yerli sənətkarlar daxili və xarici bazar üçün parça, xalça, keçə, çuxa, saxsı və taxta qablar, həmçinin misdən, qiymətli metallardan hazırlanmış məmulatlar istehsal edirdilər.

Şəhər atabəy Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründə, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtlarından biri olarkən, özünün ən böyük çıxışlarına dövrünə çatmışdı.

Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı, 1985

Tədqiqat suallarını kollektivə verməklə araşdırmaya cəlb edin. Bundan sonra C blokuna aid sualları qruplar arasında bölüşdürün.

Ayrı-ayrı hökmdarların dövründə dövlətin ictimai-siyasi xüsusiyyətlərini sxemləşdirməyi də tapşırmaq olar. Sxem aşağıdakı formada təqdim oluna bilər.

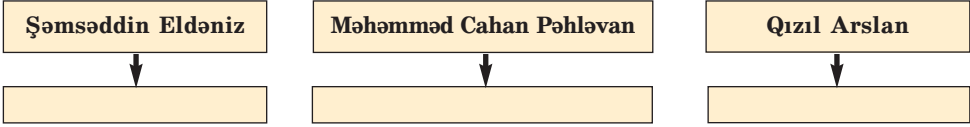
Məhəmməd Cahan Pəhləvan Naxçıvana gələrək orduya, xəzinəyə və taxt-taca sahib çıxdı. Məhəmməd Cahan Pəhləvan paytaxtı **Həmədana** köçürdü. Daha sonra Təbrizi Ağsunqurilərin əlindən aldı və Azərbaycan və Arranın idarəçiliyini qardaşı Qızıl Arslana tapşırırdı. Qızıl Arslanın iqtidarına Təbrizdə idi. Bu dövrdə Mosul, Hilat, Fars, Xuzistan və digər bölgələrdə Eldənizlərin hakimiyyəti möhkəmləndi.

? *Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ilk tədbirləri nədən ibarət oldu? Onun dövrünü Atabəzylər dövlətinin tarixində yeni mərhələ adlandırmaq olarmı? Fikrini əsaslandır.*

62

Sxemə əsasən şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirən şagirdlərin işinə nəzər yetirib, qruplara istiqamət verə bilərsiniz. Müxtəlif sxem və cədvəllər əsasında təqdimatlar hazırlamaq şagirdlərdə biliyi tətbiq etmə bacarığını formalaşdıracaq.

Qrupların təqdimatından sonra lövhədəki kəşifən diaqramlar üzərində (Venn diaqramı) şəxsiyyətləri müqayisə etmək tapşırığı verin. Beləliklə, məqsədinizə tam şəkildə nail ola bilərsiniz. Ümumiləşdirmə aşığıdakı kimi qurula bilər:

Qiymətləndirmə meyarları: müqayisə etmə, şərh etmə, sxem hazırlama

I	II	III	IV
Xronoloji çərçivəni müqayisə edərkən çətinlik çəkir.	Xronoloji çərçivəni suallar əsasında müqayisə edir.	Xronoloji çərçivəni müqayisə edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Xronoloji çərçivəni əhatəli müqayisə edir.
Eldənizlər dövlətinin inkişaf səbəblərini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	İnkişaf səbəblərini şərh edərkən müəllimin köməyinə ehtiyac duyur.	İnkişaf səbəblərini şərh edə bilər.	Eldənizlər dövlətinin inkişaf səbəblərini sərbəst şərh edir.
Şəxsiyyətlərin fəaliyyətini sxemləşdirməkdə çətinlik çəkir.	Şəxsiyyətlərin fəaliyyətini sxemləşdirərək səhvlərə yol verir.	Şəxsiyyətlərin fəaliyyətini köməkdən istifadə edərək sxemləşdirir.	Şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə aid sxem hazırlayır.

14. XI ƏSRİN ORTALARI – XII ƏSRDƏ MƏDƏNİYYƏT

Alt standartlar:

5.1.1. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini dəyərləndirir.

5.1.3. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini əks etdirən təqdimatlar hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. İntibah mədəniyyətini dəyərləndirir.
2. İntibah mədəniyyətinə aid təqdimat hazırlayır.

Təlim forması:

Qruplarla iş

Təlim üsulu:

Müzakirə, təqdimat, beyin həmləsi

Resurslar:

Dərslik, vatman vərəqləri, rəngli markerlər

İntegrasiya:

Ü-t. 5.1.1., 5.1.3.;
Ə. 3.1.2.; Az-d. 2.2.2.

a) Motivasiyanı A blokunda olduğu kimi qura bilərsiniz.

b) Şagirdlərin İntibah mədəniyyəti haqqında bildiklərini soruşmaqla motivasiya qura bilərsiniz. Unutmayın ki, onlar 5-ci sinifdən bu mövzu ilə tanışdırlar.

14. XI ƏSRİN ORTALARI – XII ƏSRDƏ MƏDƏNİYYƏT

Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda təşəkkül tapmış İntibah mədəniyyəti dünya mədəniyyəti tarixinin ən parlaq səhifələrindən biridir. Bu İntibah Azərbaycan xalqının həyatın müxtəlif sahələrində qazandığı böyük uğurlarının məntiqi nəticəsidir.

HEYDƏR ƏLİYEV

Xatırlayırsansa, 2012-ci ilin may ayında Bakıda «Avrovi-ziya» musiqi yarışması keçirildi. Bu hadisə mədəniyyətimizin, musiqimizin yüksək inkişafının nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, UNESCO-nun və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın xüsusi qayğısı ilə mədəniyyətimiz çiçəklənir, incəsənətimizin, musiqimizin səsi-sorağı dünyanın müxtəlif ölkələrindən fəxrə eşidilir. Dünya musiqi xəzinəsinin incisi sayılan muğam sənəti bu gün İntibah dövrünü yaşayır.

İntibah mədəniyyəti hansı dövrə təsadüf edir? Vahid dövlətin mövcud olması mədəniyyətin tərəqqisinə necə təsir göstərdi? Azərbaycan xalqı Müsəlman İntibahına hansı töhfələri verdi?

Bəhmənyar, Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Əcəmi Əbubəkr oğlu, Məsud Davud oğlu, Qız qalası

Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil olan xalqların mədəniyyətinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmış **Müsəlman İntibahı** Azərbaycanla sıx bağlı olmuşdur. Qədim və erkən orta yüzilliklərdə mədəniyyətin müxtəlif sahələrində böyük uğurlar qazanmış Azərbaycan xalqı bu mədəni oyanışa da çox dəyərli töhfələr bəxş etmişdir. Azərbaycan mədəniyyətində, xüsusən XI-XII əsrlərdə əhəmiyyətli yüksəliş baş vermişdir.

Mədəni dirçəlişə səbəb nə idi? Müstəqil dövlətlərin yaranmasının, eləcə də Səlcuq yürüşlərinin mədəniyyətə təsiri necə oldu?

Torpaqdan istifadənin təkmil formalarının meydana gəlməsi, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı Azərbaycanda iqtisadi dirçəlişi daha da sürətləndirdi. Şəhərlərimizin ölkə həyatında rolu artdı. Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Dərbənd bütövlükdə Şərqiən önəmli sənətkarlıq və ticarət

65

Tədqiqat sualı: İntibah mədəniyyəti Azərbaycan tarixində hansı izlər qoymuşdur?

Qruplara müxtəlif tapşırıqlar verib C blokuna əsasən təqdimat hazırlamağı tapşırıq.

I qrup: «Elm» haqqında; **II qrup:** «Ədəbiyyat» haqqında; **III qrup:** «Memarlıq» haqqında; **IV qrup:** «İncəsənət» haqqında təqdimat hazırlayır.

Şagirdlər vatman vərəqlərində rəngli markerlərlə «ağac»şəkilli şaxələnmə və ya adi şaxələnmə; cədvəl, sxem və s. qura bilirlər.

Əfzələddin Xaqani Şirvani. Şəbran.
Heykəltaras Camal Rüstəmov

Məhsət. Gəncəvi.
Rəssam Güllü Mustafayeva

Ömrünün 30 ilini astronomiya elminə həsr etmiş **Fazil Fərid Şirvani** XII yüzillikdə bir neçə qiymətli ulduz cədvəli tərtib etmişdi.

Ədəbiyyat xadimləri. İntibah dövrü ədəbiyyatının ilk görkəmli nümayəndələrindən biri Qətran Təbrizi idi. Onun əsərləri tariximizi öyrənmək üçün dəyərli mənbə hesab olunur.

Böyük şairimiz **Əfzələddin Xaqani** (1121-1199) ədəbiyyata yeni üslub və bədii təsvir vasitələri gətirmişdi. O, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə *poema* yazmışdı.

Nizami Gəncəvinin abidəsi. Bakı.
Heykəltaras Fuad Əbdürrəhmanov

67

Təqdimatların nümayişindən sonra be-yin həmləsi ilə suallar verin:

— Niyə məhz IX əsrdən etibarən mədəniyyət inkişaf etdi?

— Siyasi müstəqillik mədəniyyətin inkişafına necə təsir etdi?

Sualların müzakirəsindən sonra ümumiləşdirmə aparmaq olar.

Ümumiləşdirməni müxtəlif cür yekunlaşdırmaq olar:

— Azərbaycan mədəniyyəti müsəlman intibahının ən mühüm halqası idi.

— Yadelli hücumlarına baxmayaraq, xalqımızın mədəniyyəti inkişaf etdi.

Qiymətləndirmə meyarları: dəyərləndirmə, təqdimat hazırlama

I	II	III	IV
İntibah mədəniyyətini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Dəyərləndirmə apararkən səhvlər edir.	Dəyərləndirməni köməkdən istifadə edərək aparır.	İntibah mədəniyyətini sərbəst dəyərləndirir.
İntibah mədəniyyəti haqqında təqdimat hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Təqdimatı hazırlayarkən plansız iş görür.	Təqdimatı hazırlayarkən kiçik səhvlərə yol verir.	İntibah mədəniyyətinə aid maraqlı təqdimat hazırlayır.

YADELLİ İŞĞALÇILARA QARŞI MÜBARİZƏ

15. MONQOL YÜRÜŞLƏRİNƏ QARŞI MÜBARİZƏ

Alt standartlar:

1.1.2. Tarixi zaman və hadisələr arasında əlaqələrə dair müxtəlif sxem və cədvəllər tərtib edir.

2.1.2. Dövrə aid xəritə və xəritə-sxemlərdəki müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürlərə dair məlumatları izah edir.

Təlim məqsədi

1. Monqol yürüşlərinə dair sxem tərtib edir.
2. Monqol yürüşlərini xəritə-sxemlərə əsasən izah edir.

Təlim forması:

Qruplarla iş, kollektiv iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə

YADELLİ İŞĞALÇILARA QARŞI MÜBARİZƏ

15. MONQOL YÜRÜŞLƏRİNƏ QARŞI MÜBARİZƏ

XIII əsrin başlanğıcında Monqol dövlətinin yaranması və işğalları bütün Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın ictimai-siyasi inkişafına ciddi təsir göstərdi. 30 minlik monqol ordusu 1220-ci ilin sonunda Subutay və Cəbənin başçılığı ilə Azərbaycana yürüşə başladı. Siyasi cəhətdən qeyri-sabit vəziyyətdə olan Azərbaycana ağır sınaqlar gözləyirdi.

Gəlin tədqiqat apararaq, Monqolların Azərbaycana işğal etməsinin hansı nəticələri oldu? Atabəylər dövləti yadellilərə qarşı mübarizədə niyə davam gətirmədi? Monqol yürüşlərinin tariximizdə yeri nədən ibarətdir?

Monqollar, kəşfiyyat, Şəmsəddin Tuğrayı, Təbrizin müdafiəsi, Xarəzmşah Cəlaləddin, Usta Bəndər

Kəşfiyyat xarakterli ilk yürüş. Monqollar Mərkəzi Asiyaya ələ keçirdikdən sonra Azərbaycan üzərinə yürüş etdilər. Çingiz xanın əmri ilə kəşfiyyat xarakterli daşıyan bu yürüş 1220-1222-ci illərdə gerçəkləşdi. Monqollar xalqımızın ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. Atabəy hökmdarı Özbək qaçıb gizlənsə də, ayrı-ayrı şəhərlərin və vilayətlərin əhalisi silahlanaraq işğalçılarla savaşa girdilər. Monqollar **Təbrizə** üç dəfə basqın etsələr də, əhalinin ciddi müqaviməti ilə üzləndilər. Şəhərin hakimi **Şəmsəddin Tuğrayı** qala divarlarını möhkəmləndirdi, müdafiəçilərin sayını artırdı. Ona görə də monqollar Təbrizdən yalnız xərəcə almaqla kifayətləndilər.

1221-ci ilin yazında monqollar **Marağanı** ağır mühasirədən sonra ələ keçirdilər və şəhər əhalisinə divan tutdular. Daha sonra **Ərdəbilə** hücum etdilər. Şəhər əhalisi monqolların iki həmləsini igidliklə dəf etdi. Lakin heç bir yerdən kömək almadıqlarına görə şəhər müdafiəçilərinin qüvvəsi zəiflədi, üçüncü hücumdan sonra Ərdəbil tutuldu. Həmin dövrdə Ərdəbildə olmuş Yaqut əl-Həməvi yazmışdı ki, monqollar şəhərdəki bütün kişi əhalini qılıncdan keçirdilər. Düşməni daha sonra Saraba və Naxçıvana hücum etdi. Hər iki şəhər dağıdıldı.

Monqolların Azərbaycana ilk yürüşü nə ilə nəticələndi? Bu yürüşlər nə üçün ictimai-siyasi inkişafa ağır təsir göstərdi?

71

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü.-t. 1.1.3., 2.1.2.; C. 3.1.2.

a) Motivasiyanı **A** blokundakı kimi qurmağınız məsləhət görülür. Bu motivasiyada vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması əsas şərtidir.

b) Diqqəti **E** blokuna cəlb etməklə motivasiya qurmaq olar. Kiçik bir müzakirə ilə yeni mövzuya maraq yaratmaq mümkündür.

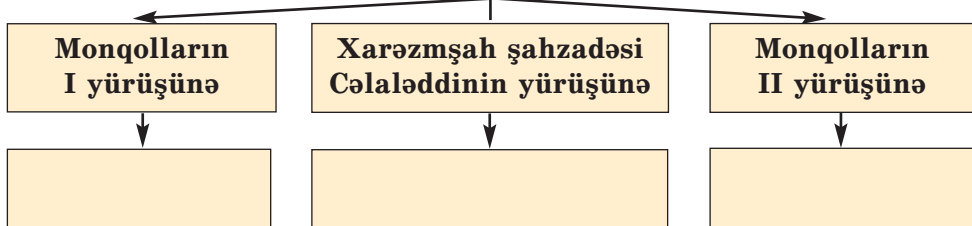
 Monqolların hücum xəbərini alan kimi Cəlaləddin indiə qədər müharibə etdiyi qonşularından yardım istədi. Lakin heç kəsədən kömək gəlmədi. Həmin dövrdə yaşamış ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir «Əl-kamil fit-tarix» adlı əsərində bunun səbəbini belə izah etmişdi: «Cəlaləddin çirkin rəftarlı adam idi, ölkəsini pis idarə edirdi. Onun düşmənçilik etmədiyi, torpağına qoşun göndərmədiyi bir qonşu hakim də qalmamışdı, hamı üçün arzu edilənməz qonşu idi. Buna görə də qonşuların hamısı onu tərک etdilər və kömək əli uzatmadılar».

73

Tədqiqat sualı:
XIII əsrin I yarısında Azərbaycanın ağır ictimai-siyasi vəziyyətinin səbəbləri nə idi?

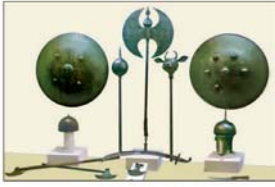
Dərslikdəki mətn üç yürüşdən bəhs edir. **C** blokunu qruplar arasında bölün. Müvafiq olaraq **B** blokunun sual və tapşırıqlarını yerinə yetirməyi və dövrün ümumi mənzərəsini yaratmaq üçün vətənpərvərliyində çəkilmiş sxemi tamamlamağı tapşırıq.

XIII əsrdə Azərbaycan məruz qaldı

Monqolların ikinci yürüşünün xalqımız üçün fəlakətli nəticələri nə ilə əlaqədər idi?

*Monqollara aid silahlar.
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi*

Monqol ordusu **1231-ci ildə Marağanı** tutub əhalisini qılıncdan keçirdi. Daha sonra düşmən qüvvələri Təbrizi mühasirəyə aldı. Lakin Şəmsəddin Tuğrayı vəfat etdiyi üçün şəhərin müdafiəsini təşkil etmək mümkün olmadı. **Təbriz** şəhəri monqolların əlinə keçdi. Monqollar Azərbaycanın cənubunu tutduqdan sonra Arrana və Şirvana soxuldular.

1235-ci ildə Gəncə mühasirəyə alındı. Gəncə əhalisi düşmənin əlinə keçməmək üçün öz əmlaklarını və evlərini yandırdı. Monqollar bundan qəzəblənib bütün şəhər əhalisini qılıncdan keçirməyə başladılar. Yalnız kiçik bir dəstə mühasirəni yarım çanını qurtara bildi. Bərdə, Beyləqan, Şabran, Şamaxı şəhərləri də monqollar tərəfindən tutulub qarət edildi. **1239-cu ildə Dərbənd** qalasının tutulması ilə Azərbaycanın işğalı tamamilə başa çatdı.

Azərbaycan, bütövlükdə Cənubi Qafqaz birbaşa **ali monqol xaqanına** tabe edildi və onun tərəfindən təyin olunmuş canişin tərəfindən idarə olunmağa başladı.

1. Monqolların Azərbaycana birinci və ikinci yürüşünü Venn diaqramında müqayisə et.

- 2. Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycana yürüşünün nə kimi nəticəsi oldu?*
- 3. Monqolların Azərbaycana yürüşündən sonra insanların həyat tərzindəki dəyişiklikləri təsvir et.*
- 4. «Azərbaycan monqol ağalığı dövründə» adlı esse yaz.*
- 5. Mənbələr əsasında o dövrdə baş verən ictimai-siyasi prosesləri dəyərləndir.*

Dərsin II mərhələsində kontur xəritə nümunəsi paylayın. Hər qrupa tədqiq etdiyi yürüşün yox, digər yürüşlərdən birinin istiqamətlərini **D** blokuna əsasən kontur xəritə üzərində oxlarla qeyd etməyi tapşırıq. İşlənmiş kontur xəritəni təqdim edərkən əsaslandırmağı, izah etməyi tapşırırsınız, məqsədə nail olacaqsınız.

Bu tapşırıqğa şəgirdlər yaradıcılıqla yanaşacaq və təqribi xəritə yaradacaqlar.

Qiymətləndirmə meyarları: sxem tərtibmə, izahetmə

I	II	III	IV
Sxem tərtib etməkdə çətinlik çəkir.	Sxem tərtib edərkən suallardan istifadə edir.	Sxem tərtib edərkən səhvlər edir.	Sxem tərtib edir.
Yürüşləri xəritə-sxemə əsasən izah etməkdə çətinlik çəkir.	İzahetməni müəllimin köməyi ilə edir, səhvlərə yol verir.	Xəritə-sxem əsasında izah edir, bəzi səhvlər edir.	Yürüşləri xəritə-sxemlərə əsasən ətraflı izah edir.

16. AZƏRBAYCAN ELXANİLƏR DÖVLƏTİNİN MƏRKƏZİ KİMİ

Alt standartlar:

2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amilləri ilə müxtəlif təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafı arasında əlaqələri izah edir.

3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. Təsərrüfat və istehsalın inkişafını Hülakülər dövlətinin yaranması ilə əlaqəli izah edir.
2. Hülakü dövlətinin inkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim forması:

Qruplarla iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 2.1.1., 3.1.1.;
C. 3.2.3.;
H-b. 1.2.1., 2.1.2.

16. AZƏRBAYCAN ELXANİLƏR DÖVLƏTİNİN MƏRKƏZİ KİMİ

1256-cı ildə Cingiz xanın nəvəsi Hülakü xanın başçılığı ilə monqol ordusu Ön Asiyada yeni ərazilər işğal etmək üçün yürüşə başladı. Azərbaycan yenidən, bu dəfə Hülakü xan tərəfindən işğal edildi. Yeni yaranmış Hülakülər dövləti monqolların beşinci ulusu idi.

Gəlin tədqiqat apararaq, Azərbaycanın Hülakülər tərəfindən idarə edilməsi ölkənin ictimai-siyasi həyatına necə təsir etdi?

Elxanilər, Qızıl Ordu, Qazan xan, Çobanilər, xütbə oxunması, Sultaniyyə şəhəri

Elxanilər dövlətinin yaranması. Hülakü xan 1258-ci ildə Bağdadı tutdu. Sonuncu Abbasi xəlifəsi öldürüldü, xəzinəsi monqolların əlinə keçdi. Amudaryadan Aralıq dənizi sahillərinə və Böyük Qafqaz dağlarından İran körfəzinə kimi Yaxın və Orta Şərq Hülakü xanın hakimiyyəti altına keçdi. Yeni, beşinci monqol ulusu – **Hülakülər dövləti** yarandı. Hülakü xana *elxan* rütbəsi verildiyi üçün bu dövlət həm də **Elxanilər dövləti** adını almışdı. Hülakü xanın məsləhətçisi və oğlu Abaqa xanın vəziri görkəmli Azərbaycan alimi **Nəsirəddin Tusi** idi.

Elxanilər dövlətinin əsas mərkəzi Azərbaycan ərazisi idi. Qarabağ Elxanilərin yaylağı, Muğan isə qışlağı idi. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan adı altında müasir Şimali və Cənubi Azərbaycan əraziləri nəzərdə tutulurdu. Həmin dövrdə Azərbaycan ərazisi 250 min km² idi. Dövlətin paytaxtı Marağa, Təbriz, Sultaniyyə və sonra yenidən Təbriz olmuşdu.

Azərbaycanın Elxanilər dövlətinin mərkəzi vilayəti olmasının əhəmiyyəti nə idi?

Azərbaycan uğrunda Elxani-Qızıl Ordu mübarizəsi. Azərbaycanın qəti şəkildə Elxanilərin hakimiyyəti altına keçməsi digər monqol dövlətinin – Qızıl Ordunun narahatlığına səbəb oldu. Şimali Qafqazda möhkəmlənən Qızıl Ordu xanları cənubdakı məhsuldar torpaqları, xüsusən əlverişli qışlaqlar olan Muğan, Mül, Şirvan düzənliklərini, bölgədəki mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olan şəhərləri ələ keçirməyə, buradan

75

- a) Motivasiyanı A blokundakı kimi qurub sualları müzakirə edin.
- b) Kiçik bir müzakirə keçirib şagirdlərə beyin həmləsi üsulu ilə sual verin:
— Monqollar Azərbaycanı II yürüşdə işğal etdikdən sonra üçüncü yürüşə ehtiyac varmı?

Tədqiqat sualı:

Hülakülər dövründə Azərbaycanın siyasi-iqtisadi vəziyyəti necə idi?

Tədqiqat üçün qruplar arasında **B** blokundakı sual və tapşırıqları müvafiq olaraq bölüşdürün.

Şagirdlərə təqdimatlarını sxem və ya cədvəl şəklində hazırlamaqda sərbəstlik verin. Tədqiqat zamanı dövlətin yaranma və süqut səbəbi, islahatlar, coğrafi mövqeyə və təbii amillərə əsasən Azərbaycanın mərkəzi vilayətə çevrilməsi, dövlətçilik ənənələrinin xüsusiyyətləri araşdırılacaq.

Araşdırmaların nəticələri müvafiq olaraq şagirdlərin hazırladıkları təqdimatlarda: sxemlərdə, yaxud cədvəllərdə əksini tapmalıdır.

Monqol hücumlarından müdafiə

keçən əsas karvan yollarını öz nəzarətləri altına almağa çalışırdılar. Bu səbəbdən Qızıl Ordu ilə Elxanilər dövləti arasında gərgin mübarizə başladı və qısa fasilələrlə 100 ilə qədər davam etdi.

Elxanilər dövləti üçün Azərbaycanın Xəzərboyu bölgələrinin əhəmiyyəti nə idi?

Azərbaycan uğrunda Elxanilərlə Qızıl Ordu arasında uzun sürən qanlı müharibələr, əsasən, Azərbaycan ərazisində, Xəzərboyu vilayətlərdə baş verdiyindən, onun nəticələri ölkəmiz üçün xüsusilə ağır idi. Yürüşlər zamanı şəhər və kəndlər dağıdılır, əkin yerləri məhv edilir, yerli əhali hədsiz məhrumiyyətlərə məruz qalırdı.

Qızıl Ordu ilə Elxanilər dövləti arasında baş verən müharibələrdə hansı tərəf haqlı idi? Fikrini əsaslandır.

Qazan xanın islahatları. Monqol yürüşləri və ağalığı Azərbaycanın iqtisadi və mədəni həyatına ağır zərbə vurdu. Əkin sahələri, bağlar otlağa çevrildi, süni suvarma sistemləri – irriqasiya qurğuları məhv edildi. Şəhər və qalalar dağıdıldı, sənətkarların çoxu Qaraqoruma aparıldı, qalanları isə qula çevrildi, inşaat işlərinə, silah hazırlanmasına cəlb edildi. XIII əsrin

76

D blokundakı sxemi davam etdirmək üçün tapşırıq vermək olar:

- Mətnə əsasən islahatların xarakterini sxemə əlavə edin.
- İslahatları sxem əsasında təhlil edin.

Ümumiləşdirmə və nəticə zamanı istiqamətverici mövqedə olun. Tədqiqat sualına müxtəlif cavablar verilərsə, cavab açıq da qala bilər. Buna yol verməmək üçün müəllim şagirdləri tədqiqat sualına yönəldən köməkçi suallar düşünməlidir.

1335-ci ildə Əbu Səidlə döyüşdə məğlub olduqdan sonra onlar (Qızıl Ordu hökmdarı Özbək xanın qoşunu) geri çəkildilər, burada (Şirvanda) bütün silahlarını və əmlaklarını atıb, təcili qaçmağa başladılar... Dərbəndə kimi qaçdılar, oradan isə öz ölkələrinə getdilər.

Həmdullah Qəzvini

Çobani əmirlərinin özbaşnalığı. 1335-ci ildə Qızıl Ordu hökmdarı ordusu ilə Kür çayına qədər irəlilədi. Əbu Səid düşməni məğlub edib qovdu, lakin həmin vaxt özü də öldürüldü.

Əbu Səidin ölümü ilə Hülakü dövlətinin tənəzzülü gücləndi. Əmir Çobanın nəvəsi **Şeyx Həsən 1338-ci ildə** hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan feodal qruplarını məğlub etdi. Əbu Səidin bacısını Elxani taxtına çıxardı, özü də baş əmir oldu. Dövləti onun adından idarə etməyə başladı. Bu dövrdə hakimiyyət simvolları: fərman imzalanması, pul kəsilməsi, məsciddə xütbə oxunması Elxani hökmdarının ixtiyarında olsa da, faktiki hakimiyyət Çobanilərin əlində idi. Ona görə Azərbaycan tarixinin **1338-1357-ci illəri Çobanilər dövrü** adlanır. 1344-cü ildə Şeyx Həsən öldürüldü, onun yerini qardaşı Məlik Əşrəf tutdu. O, həmin il Təbrizdə baş verən üsyanı çətinliklə yatırdı və açıq-aşkar qarətçilik siyasəti yeritməyə başladı.

Çobani əmirlərinin yeridəkləri qarətçi siyasətin məqsədi nə idi?

Çobanilərin zülmündən təngə gələn Azərbaycan əhalisi Qızıl Ordu hökmdarı Cəni bəydan yardım istədi. Cəni bəy **1357-ci ildə** Təbrizə gəldi, Məlik Əşrəfi edam etdirdi. **Elxani dövlətinin varlığı sona çatdı.** Oğlu Bərdi bəyi Təbrizə hakim qoyub Qızıl Orduya qayıtdı və iki ay sonra öldü. Bərdi bəy tələsik Azərbaycana tərk etdi. Bununla Qızıl Ordu ağılığı da sona çatdı.

1. Hülakü xan və onun məsləhətçisi Nasirəddin Tusi haqqında təqdimat hazırla.
2. Monqol ağalığı dövrünün işğalçı planlarını digər dövrlərdəki bəzi planlarla müqayisə et.

3. Elxanilərin Azərbaycanda hakimiyyəti dövrünə aid sənədləri hazırla.
4. Elxani dövləti nə üçün süquta uğradı?
5. Çobanilərin müstəsna səlahiyyətlər əldə etməsinin səbəbi nə idi?

79

F blokuna uyğun və ya digər mənbəyə əsaslanıb iş qura bilərsiniz:

— Mənbə müəllifinin hadisəyə münasibəti necədir?

— Mənbədə hansı dövlətin qoşunlarından danışılır? Əsaslandırın.

— Mənbədən nəyi öyrəndiniz?

Təfərrüqləri yerinə yetirən və təhlil edən şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürü daha yaxşı formalaşacaq.

Qiymətləndirmə meyarları: izah etmə, dəyərləndirmə

I	II	III	IV
Əlaqəli izah etməkdə çətinlik çəkir.	Əlaqəli izah edir, lakin ciddi səhvlərə yol verir.	Əlaqəli izah etməni müəllimin köməyi ilə reallaşdırır.	Təsərrüfatın inkişafını əlaqəli izah edir.
İnkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	İnkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirərkən səhv- lərə yol verir.	İnkişaf xüsusiyyətlərini sualların köməyi ilə dəyərləndirir.	İnkişaf xüsusiyyətlərini asanlıqla dəyərləndirir.

17. AZƏRBAYCAN UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Alt standartlar:

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədi

Şəxsiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edir.

Təlim forması:

Qruplarla iş, fərdi iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə, Venn

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 4.1.1.;
Az-d. 1.2.2.

17. AZƏRBAYCAN UĞRUNDA MÜBARİZƏ

XIV əsrin ortalarında Azərbaycanda Cəlairilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra siyasi sabitlik yarandı, təsərrüfat həyatı canlandı. Lakin XIV əsrin 80-ci illərində yadelli hücumları xalqımızın həyatına ağır zərbə vurdu. Azərbaycandan yenidən hərbi-siyasi qarşıdurma meydanına çevrildi. Vətənimizin igid övladları Teymuri zülmünə qarşı mübarizəyə başladılar.

XIV əsrin 80-ci illərində Azərbaycan uğrunda hansı qüvvələr mübarizə aparırdı? Mübarizənin kəskinləşməsinin səbəbi nə idi?

Cəlairilər, Toxtamış xan, Əmir Teymur, Əlinçə qalası, Sərdrud döyüşü, müttəfiqlik

Cəlairi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi. Qızıl Ordu qüvvələri Azərbaycandan çəkildikdən dərhal sonra feodal çəkişmələri başlandı. Ölkədəki ara müharibələrindən yararlanan Ərəb İraqının (Cəlairi sülaləsinin banisi Şeyx Həsən (Böyük) 1340-cı ildə Bağdadda hakimiyyəti ələ keçirmişdi – red.) hökmdarı **şeyx Üveys Cəlairi 1359-cü ildə** Azərbaycanın Kürdən cənubdakı torpaqlarını öz hakimiyyətinə tabe etdi. Dövlətin paytaxtı Təbriz oldu. Daha sonra şeyx Üveys Şirvanı da özünə tabe edib hakimiyyətini bütün Azərbaycana yaydı. Cəlairi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə mərkəzi idarə sis-

80

a) Motivasiyanı A blokundakı kimi qurmaq məqsədəuyğun hesab olunur. Kiçik bir müzakirə keçirib tədqiqata maraq yarada bilərsiniz.

b) Şagirdlərin diqqətini «Cəlairilərə yaranmış fürsət» bölməsinin birinci və sonuncu cümlələrinə cəlb edin. Onların ehtimallarını öyrənmək üçün suallar verib motivasiya yaradın.

Tədqiqat sualı: XIV əsrin II yarısında Azərbaycanı mübarizə meydanına çevirən dövlət xadimlərini birləşdirən cəhətlər nə idi?

temi möhkəmləndi, təsərrüfatda canlanma baş verdi. Abadlıq işləri aparıldı, Təbrizdə Dövlətşah adlı nəhəng saray inşa edildi. Suvarma sistemləri bərpa olundu.

Cəlairilərin həyata keçirdiyi tədbirləri dəyərləndir.

Cəlairi sülaləsinin ağalığı fasilələrlə 1410-cu ilə kimi davam etdi. Yerli feodal hakimləri bu dövrdə öz hakimiyyətini, əsasən, qoruyub saxlaya bildilər.

Toxtamış xanın və Əmir Teymurun yürüşləri. Qızıl Ordu hökmdarı **Toxtamış xan 1385-ci ildə** 100 minlik ordu ilə Azərbaycana böyük yürüşə başladı. Cəlairi hökmdarı sultan Əhməd Bağdada çəkildi. Toxtamış xanın hücumu zamanı şəhərlərimiz amansızlıqla qarət edildi. **1386-cı ilin əvvəlində** Əmir Teymurun yürüşə başlaması ilə əlaqədar Toxtamış xan əsir və qənimətlərlə Volqaboyuna döndü.

Teymurun ordusu Cəlairilərin hakimiyyəti altında olan bütün ərazilərin işğalına başladı. Tezliklə Təbriz və digər ərazilər Əmir Teymurun nəzarətinə keçdi. Şirvanşah I İbrahim də Teymura itaət etdiyini bildirdi.

Teymurun ordusu daha sonra Naxçıvanda **Əlinca qalasını** mühasirəyə aldı. Cəlairi xəzinəsinin saxlandığı bu qalanın müdafiəçiləri Teymurilərə ciddi müqavimət göstərdilər.

Əmir Teymur Azərbaycanı tabe etdikdən sonra bütün regionun idarəçiliyini, Əlinca qalasının tutulmasını oğlu Miranşaha tapşırırdı. Oğlunun yerli əhaliyə qarşı qəddar siyasəti isə həmin dövrdə Teymurilərin ağalığına qarşı ümumxalq nifrətini artırırdı.

Əlinca qalası

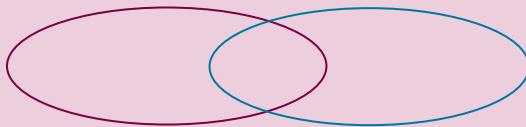
81

Şagirdlər cavablarını iş vərəqlərinə qeyd edə bilərlər. Tədqiqat üçün C bloku qruplar arasında bölünməli, B blokundakı sual və tapşırıqların müvafiq olaraq yerinə yetirilməsi tapşırılmalıdır. Qruplar tədqiqatlarının nəticələrini izah və təhlil etdikdən sonra ümumiləşdirmə aparmağınız məsləhət görülür.

Dərsin ikinci mərhələsində Venn diaqramı üzərində iş aparıb şəxsiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil etmək tapşırığı verin.

Əmir Teymur

Sultan Əhməd

Bu tapşırıqda ümumiləşdirmə aparmaq mütləq deyil.

həftə davam edən döyüşdə Teymuri qoşununu məğlub etdilər. Gürcüstanda, Şirvanda və Şəkida Teymurilərin ağalığına son qoyuldu.

Bu zaman Miranşahın oğlu Əbubəkr Cənubi Azərbaycanda şəhərləri qarət edir, əhalini soyub talayırdı. Onun Təbriz əhalisindən əlavə vergi tələb etməsi böyük narazılığa səbəb oldu. Təbriz əhalisi üsyan qaldırıb Teymuriləri şəhərdən qovdu və I İbrahimdən yardım istədi. Şirvan hökmdarı 1406-cı ilin yazında Təbrizə gələrək hakimiyyəti ələ aldı və bütün regionda qayda-qanun yaratdı. Bu zaman bütün Azərbaycan qısa müddətə də olsa, I İbrahimin hakimiyyəti altına keçdi.

I İbrahimin Təbrizə gəlib, qayda-qanun yaratmasını necə qiymətləndirirsən?

İki ay sonra sultan Əhməd Cəlairinin Təbrizə yaxınlaşması ilə əlaqədar I İbrahim Şirvana döndü. Təbriz və bütövlükdə Azərbaycan uğrunda sultan Əhməd və onun müttəfiqi Baharlı (Qaraqoyunlu) Qara Yusif ilə teymuri Miranşah və oğlanları arasında mübarizə başladı. Teymurilər qüvvələrini toplayıb Təbriz üzərinə hücum etdilər. **1406-cı ildə** Qara Yusifin hərbi qüvvələri Teymuri qoşununu məğlub etdi. **1408-ci ildə Sədrud adlt yerdə baş verən növbəti döyüş** zamanı isə Qara Yusifin qoşunu Teymuriləri tam məğlubiyətə uğratdı. Miranşah öldürüldü, Teymuri qüvvələri Azərbaycandan qovuldu.

Əmir Teymurun ölümündən sonra Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyətə baş vermiş dəyişiklikləri sadala.

1. Əmir Teymuru hər hansı bir sərəkərdə, yaxud hökmdarla müqayisə edib, fəaliyyətini dəyərləndir.

2. Hürufilik hərəkatı haqqında məlumat toplayıb təqdim et.

3. Son I İbrahimin yerində olsaydın, Qızıl Ordu və Teymuri təhlükələri qarşısında hansı addımları atardın?

4. Teymuri ağalığına son qoyulmasında baharlıların rolu nə dəyərləndir.

5. Nəyə görə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən silahlı dəstələr Əlinca qalasının müdafiəçilərinə yardıma göndirilə?

E blokuna uyğun yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən tapşırıqlar qurun və suallar verin:

— Şəklə əsasən Əmir Teymuru xarakterizə edin.

— Şəklə əsasən hökmdarın qiymətini təsvir edin.

— Rəssam bu rəsmlə Əmir Teymur haqqında nə deməyə çalışıb?

Şagirdlər fərdi şəkilə diskussiya aparıb müstəqil fikir bildirməklə məntiqi və tənqidi təfəkkür nümayiş etdirəcəklər.

Qiymətləndirmə meyarı: təhliletmə

I	II	III	IV
Şəxsiyyətlərin xüsusiyyətlərini təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Mətnə əsasən şəxsiyyətlərin xüsusiyyətlərini çətinliklə, səhvlərə yol verərək təhlil edir.	Mətnə əsasən şəxsiyyətlər haqqında məntiqi fikirlər yürüdərək təhlil edir.	Şəxsiyyətləri oxşar və fərqli cəhətlərinə görə ətraflı təhlil edir.

Qeyd: İnternet ünvanları verib şagirdləri düzgün istiqamətləndirməyiniz məsləhətdir.

18. ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİ VƏ ŞƏKİ HAKİMLİYİ XIII–XIV ƏSRİN BAŞLANGICINDA

Alt standartlar:

1.2.1. Dövrə aid yazılı və maddi mənbələri əlaqələndirir. 4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədi

1. Şirvanşahlar dövlətinin tarixini maddi və yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.
2. I İbrahimin və Seyid Əlinin oxşar və fərqli cəhətlərini təhlil edir.

Təlim forması:

Qruplarla iş, fərdi iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi,
Venn, müzakirə

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri,
paylama materialları

İntegrasiya:

Ü-t. 4.1.2.;
Az-d. 3.1.2.; İnf. 2.1.3.

18. ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİ VƏ ŞƏKİ HAKİMLİYİ XIII – XIV ƏSRİN BAŞLANGICINDA

XIII əsrdə monqolların, XIV əsrin son onilliklərində Qızıl Ordu hökmdarı Toxtamış xanın və Əmir Teymurun viranedicilik yürüşlərinin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına ağır zərbə vurduğunu artıq bilirən. Bu zaman varlığını qorumağa çalışın Şirvanşahlar dövlətinin daxili vəziyyəti də sabit deyildi. Qonşu Şəki hakimiyyəti isə kiçik feodal dövləti olmasına baxmayaraq, yadellilərə qarşı müqavimət göstərdi.

Bu yürüşlər zamanı Şirvan və Şəki bölgələrində vəziyyət necə oldu? Şirvanşahları və Şəki hakimləri xarici basqınların qarşısını almaq üçün hansı addımları atdılar?

Dərbəndilər sülaləsi, I İbrahim, Oyrat sülaləsi, Seyid Əli

Şirvanşah I İbrahim

Siyasi sərəştəyə malik hökmdar. XIII əsrin 20-ci illərində monqolların Azərbaycana birinci yürüşündən sonra Şirvanşahlar dövləti çətin vəziyyətə düşdü. Cəlaləddinin yürüşü zamanı Şirvan şahı III Fəribürz xərac ödəyib, dövlətin daxili müstəqilliyini qoruya bildi. Bu dövrdə siyasi hadisələrin dəyişkənliyi Şirvanşahlardan da yan keçmədi. XIII əsrin 30-cu illərində Şirvan və Şəki bölgələri digər Azərbaycan torpaqları ilə birlikdə Monqol imperiyasına qatıldı. Şirvan şahı tam əslində vəziyyətə düşdü.

XIV əsrin 30-cu illərdən Şirvan şahı Elxani dövlətinin tənəzzülündən istifadə edib, müstəqil siyasət yeritməyə başladı. Öz adından pul kəsdirdi. Sonrakı onillikdə isə Çobani əmirlərinin viranedicilik yürüşlərini dəf etdi.

XIV əsrin 80-ci illərində Şirvanşahlar dövlətinin daxili vəziyyəti ağırlaşdı. Şirvanşah Hüşəngin zülmü xalqın güzərənini pisləşdirdi. Nəinki sadə insanlar, hətta imtiyazlı təbəqələrin nümayəndələri də hökmdardan narazı idilər. Narazılıq artaraq üsyana səbəb oldu. Hüşəng öldürüldü. Şirvan taxtı boş qaldı. Əyanlar məşvərətə yığıldılar. Qərara gəldilər ki,

84

a) Motivasiyanı **A** blokundakı kimi qurmaq məqsədəuyğun hesab olunur.

b) **E** blokunda verilmiş I İbrahimin şəklinə diqqət cəlb etməklə motivasiya qura və şəkildəki obrazı xarakterizə etməyi tapşırıra bilərsiniz.

— Şəkildəki dövlət xadimi, sizcə, necə insandır? Qəddardır, yoxsa...? Kiçik bir müzakirədən sonra tədqiqat sualını vermək olar.

Tədqiqat sualı: XIII əsrdə yadellilərdən qorunmaq üçün ittifaq bağlamaq səmərə verərdi, yoxsa silahlı mübarizə aparmaq?

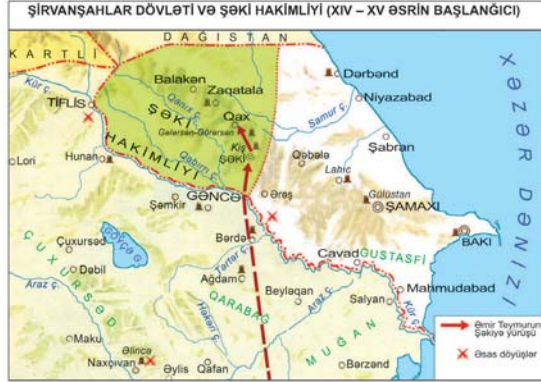
Şagirdlər fikirlərinə görə iki hissəyə bölünəcəklər. Lakin bu sualın cavabına dərsin sonunda ümumiləşdirmə zamanı yenidən qayıtmaq məsləhət görülür. Qruplara aşağıdakı tapşırıqları vermək olar:

I qrup: Şeyx I İbrahiminin siyasətini sxemləşdirin.

II qrup: Seyid Əlinin siyasətini paylama vasitələrindən istifadə etməklə sxemləşdirin.

III qrup: Şeyx I İbrahimi və alban hökmdarı Cavanşiri Venn diaqramında müqayisə edin.

IV qrup: Seyid Əlini 5-ci sinifdən tanıdığımız Hacı Çələbi ilə müqayisə edin.

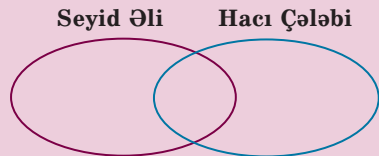
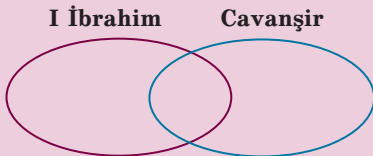

? Müstəqillik və daxili müstəqillik anlayışlarını necə izah edə bilərsiniz?

Huşəngin əmisi oğlu şeyx İbrahimi hökmdar taxtına gətirirlər. Şeyx İbrahim Şakidəki mülkündə sadə həyat tərzi keçirirdi. 1382-ci ildə Şeyx I İbrahim Şirvan şahı elan olundu. Onun babaları bir zamanlar Dərbənd hakimi olduqları üçün I İbrahim və varisləri tarixdə **Dərbəndilər sülaləsi** kimi məşhurlaşdılar.

I İbrahimi hakimiyyəti dövründə Şərqi ölkələrində siyasi vəziyyət Əmir Teymurun yürüşləri ilə əlaqədar olaraq kəskinləşdi. Şirvanşahlar dövləti iki təhlükə arasında qaldı: şimaldan Qızıl Ordunun, cənubdan isə Əmir Teymurun yürüşlərini dəf etmək lazım idi. I İbrahim ölkəsini qorumaq üçün iki xarici təhlükədən biri ilə ittifaq bağlamaq qərarına gəldi. O, haqlı olaraq düşündü ki, Qızıl Ordu xanı Toxtamış daha yaxın təhlükədir. Əgər o, Şirvanı zəbt etsə, Şirvanşahların hakimiyyətinə son qoya bilər. Əmir Teymur isə uzaqdan gəldiyinə görə Şirvanı idarə etmək üçün ona etibarlı bir adam lazım olacaq.

85

Tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün vaxt bölgüsünü elə aparın ki, təqdimat və müzakirəyə daha çox vaxt qalsın.

Təqdimatlar zamanı bir neçə müqayisə aparılacaq və tədqiqat sualına müxtəlif cavablar veriləcək. Ümumiləşdirmə zamanı konkret bir cavab üstündə dayanmaq vacib deyil. Tədqiqat sualının cavabı açıq da qala bilər.

1386-cı ildə Əmir Teymur Qarabağda olarkən I İbrahim xüsusi hədiyyələrlə onun hüzuruna getdi, ehtiram göstərdi, itaət edəcəyini bildirdi. I İbrahim bu addımları Şirvanı Əmir Teymurun viranedici yürüşündən xilas etdi. Əmir Teymur I İbrahimi Şirvanın hakimi kimi tanıdı və şimal sərhədlərinin qorunmasını ona tapşırırdı. Beləliklə, I İbrahim Şirvanda əmin-amanlığı qoruyub saxladı, dövləti siyasi və hərbi cəhətdən qüvvətləndirə bildi.

? *I İbrahimin Əmir Teymura münasibətini necə qiymətləndirirsən?*

Şirvan şahının qoşunu Əmir Teymurun Qızıl Ordu və Osmanlı dövlətləri üzərinə yürüşlərində onun müttəfiqi kimi yaxından iştirak etdi.

Əmir Teymur öldükdən sonra (1405) Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda Teymurilər, Şirvanşahlar, Cəlairilər və Baharlılar arasında mübarizə gücləndi. Bu zaman Şirvanşah I İbrahim Teymurilərin zəifləməsindən istifadə edərək Azərbaycanı birləşdirmək fikrinə düşdü. O, Teymurilərə qarşı xalq hərəkatından yararlanıb Gəncəni və Qarabağın xeyli hissəsini tutdu.

1406-cı ildə Təbrizdə Teymuri zülmünə qarşı üsyan baş verdi. Üsyançılar şəhərdə mühüm obyektləri tutdular və yardım üçün Şirvan şahına müraciət etdilər. I İbrahim may ayında Təbrizə daxil oldu. Əhali onu öz hökmdarı kimi qarşıladı. Beləliklə, I İbrahim Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında vahid halda birləşdirə bildi. Lakin qısa müddət sonra onun Azərbaycanı birləşdirmək siyasəti ciddi maneələrlə üzləşdi.

? *I İbrahimin Azərbaycanı vahid halda birləşdirmək siyasətinə, sənə, hansı amillər mane olurdu?*

Şəki hakimliyi. Şəki XIII–XIV əsrlərdə Elxanilər dövlətinin tabeliyində idi. Bu əsrlərin qovşağında Şəkini (Qarabağ və Muğanla birlikdə) Elxanilərin vəzir Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu Cəlal idarə edirdi.

Elxanilər dövlətinin tənəzzülü və parçalanması nəticəsində Şəki feodal hakimliyi daxili müstəqillik əldə etdi. Hakimiyyətə Oyrat sülaləsi gəldi. Bu sülalənin nümayəndələri ölkənin siyasi həyatında yaxından iştirak edərək öz müstəqilliklərini qorumağa çalışırdılar.

Əmir Teymur ilk yürüşü zamanı Şəki hakimliyi üzərinə də qoşun göndərdi. Bütün Şəki bölgəsi, o cümlədən, dağlıq əraziləri qarət edildi. Şəki hakimliyi itaət altına alındı. Lakin Əmir Teymur Azərbaycanı tərk etdikdən

86

D blokuna uyğun tapşırıqlar quraraq şəgirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək mümkündür:

– Şirvanşahlar dövlətinə qonşu olan ölkələri müəyyən edib dəftərinizə qeyd edin.

– Şirvanşahlar dövlətinin ərazisində müasir dövrümüzdə hansı rayon və şəhərlərimiz yerləşir?

– Xəritəyə əsasən Şirvanşahların strateji əhəmiyyətli əraziyə malik olduğunu əsaslandırın.

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, təhliletmə

I	II	III	IV
Mənbələrlə əlaqələndirmədə çətinlik çəkir.	Mənbələrlə əlaqələndirməni müəllimin köməyi ilə aparır.	Mənbələrlə əlaqələndirməni apararkən cüzi səhvlər edir.	Şirvanşahlar dövlətinin tarixini yazılı və maddi mənbələrlə əlaqələndirir.
Venn diaqramında təhlildə çətinlik çəkir.	Venn diaqramında təhliletməni müəllimin köməyindən istifadə etməklə aparır.	Venn diaqramı əsasında təhlil apararkən fikrini ifadədə səhvə yol verir.	Venn diaqramı əsasında asanlıqla təhlil aparır.

19. XIII–XIV ƏSRLƏRDƏ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFI

Alt standartlar:

5.1.1. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini dəyərləndirir.

5.1.3. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini əks etdirən təqdimatlar hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. XIII—XIV əsr mədəniyyətini dəyərləndirir.

2. XIII—XIV əsr mədəniyyətini əks etdirən təqdimat hazırlayır.

Təlim forması:

Qruplarla iş, kollektiv iş

Təlim üsulu:

Müzakirə, suallar, təqdimat, esse, beyin həmləsi

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri, kompüter, vatman vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 5.1.1., 5.1.3.;
Ə. 3.1.2.; İnf. 1.2.3.

19. XIII–XIV ƏSRLƏRDƏ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFI

Monqol yürüşləri Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafına ağır zərbə vursa da, onun tərəqqisini dayandıra bilmədi. Elxani hökmdarlarının dövründə ölkənin mədəni həyatı, təhsil, elm canlandı. Yeni elm, təhsil, tibb mərkəzləri yarandı. XIII–XIV əsrin mədəniyyəti, incəsənət nümunələri bu gün dünya muzeylərini bəzəyir.

Yadelli hücumlarının mədəniyyətimizi məhv edib bilməməsinin səbəbi nə idi? XIII–XIV əsrlərdə mədəniyyətin hansı sahələrində inkişaf etdi?

Nasirəddin Tusi, Marağa rəsədxanası, Fəzllullah Rəşidəddin, Şəfa evi, Əbdürrəşid Bakavi, Ərk qalası

Elm və təhsil. XIII əsrdə Azərbaycanda mədəniyyətin əksər sahələrində İntibah dövrü ilə müqayisədə müəyyən geriləmə baş verdi. Monqol yürüşləri xüsusən şəhər həyatına sarsıdıcı zərbə vurdu ki, bu da mədəniyyətin inkişafına mənfi təsir göstərdi. Şəhərlərin dağıdılması ilə yanaşı, məscidlərin məhv edilməsi, yerində bütxanaların yaradılması islam dininə, məktəb və maarifə öldürücü təsir etdi. Yalnız XIII əsrin sonunda Qazan xanın islamı rəsmən qəbul etməsi məscid və mədrəsələrin bərpasına, yeni maarif ocaqlarının yaradılmasına səbəb oldu.

XIII–XIV əsrlərdə Azərbaycanın mədəni həyatında önəmli yeniliklər baş verdi. 1259-cu ildə böyük alim Nasirəddin Tusi Marağada rəsədxana yaradı. Bu rəsədxana tezliklə dərin elmi araşdırmalar aparılan, müxtəlif ölkələrdən gəlmiş 100-dən çox alimin çalışdığı yüksək səviyyəli elm mərkəzinə çevrildi. Mənbələrdə «Marağa akademiyası» adlandırılan bu rəsədxanada çox dəqiq astronomik cihazlar quraşdırılmışdı.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında hansı rəsədxanaları tanıyırsan?

Nasirəddin Tusi həm də görkəmli dövlət xadimi idi. O, Hülakü xanın məsləhətçisi, Abaqa xanın vəziri olmuşdu. Onun «Zic-Elxani» («Elxani cədvəli») əsəri ulduzların orbitlərinin hesablanması, «Təhriri-Öqlidisi» («Evklidin şərh») əsəri həndəsəyə həsr edilmişdi. N. Tusinin əxlaq məsələlərindən bəhs edən «**Əxlaqi-Nasiri**» əsərindən yüz illər boyu Yaxın Şərq ölkələrindəki mədrəsələrdə əsas dərslik kimi istifadə olunmuşdu.

88

a) Motivasiyanı A blokundakı kimi qurmaq olar.

b) Motivasiyanı məktəbdə keçirilən tədbirlərlə əlaqədar suallar verməklə qura bilərsiniz.

c) Sınıfdəki istedadlı şagirdlərin iştirakı ilə də motivasiya qurmaq olar. Musiqi, rəsm, nitq qabiliyyəti olan şagirdlərin fəallığı motivasiyanı daha maraqlı edir.

Tədqiqat sualı: Azərbaycan mədəniyyətində XIII—XIV əsrlər tarixinin yeri nədən ibarətdir?

Şagirdlər ehtimal etdikləri səbəbi iş dəftərinə qeyd etməli, dərsin sonunda isə cavabın nə dərəcədə doğru olduğunu yoxlamalıdır.

Cəmiyyət həyatının, demək olar ki, bütün sahələrinə geniş yer verən «Əxlaq-Nasiri» əsərində dövlət-hökəndar-cəmiyyət münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Böyük müfəkkir xalq umudub yalnız özünü düşünən hökəndarları kəskin tənqid edirdi. Belə padşahların dövləti məhvə apardığını açıq şəkildə söyləyirdi. Nəsirəddin Tusinin fikrinə görə, dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər. Ədalətin isə əsas şərti əhəlinin dörd təbəqəsi: «qəlam əhli» (ziyalılar), «qılınc əhli» (hərbçilər), «məmülə əhli» (tacir və sənətkarlar) və «zirəst əhli» (səkinçilər, bağban və maldarlar) arasında uyğunluğun mövcud olmasıdır.

Xacə Nəsirəddin Tusi, Əxlaq-Nasiri, Baka, 1980

Nəsirəddin Tusinin ədalətli cəmiyyət haqqında mövqeyini müəyyənləşdir.

XIV əsrin əvvəlində Təbrizin Rəbi-Rəşidi məhəlləsində *ali mədrəsə* yaradıldı. Bu, Bağdadda açılmış Nizamiyyə mədrəsəsindən sonra Şərqi ikinci ali məktəbi idi. Onun təsisçisi görkəmli dövlət xadimi və alim **Fəzlullah Rəşidəddin** idi. Bu təhsil ocağında 500-ə qədər alim dərslər deyir, 7 min tələbə oxuyurdu. Tələbələrən çoxu müxtəlif ölkələrdən gəlmişdi. Mədrəsədə dini biliklərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu.

Rəbi-Rəşidi məhəlləsində 60 min nüsxə kitab saxlanılan kitabxana da vardı. Təbrizin Şam-Qazan məhəlləsində fəaliyyət göstərən iki kitabxana da *qiymətli kitablar xəzinəsi* sayılırdı.

Təbrizdəki ali mədrəsəni türk-islam mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndir.

XIV əsrin əvvəlində Fəzlullah Rəşidəddin Təbrizdə Dar üç-şəfa – *Şəfa evi* yaratdı. Şəfa evində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi ilə bərabər, Azərbaycandan, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi ölkələrindən gələn gənclərə tibb üzrə dərin biliklər öyrədilirdi.

Nəsirəddin Tusi,
Rəssam Nəcəfzadə İsmayilov

Fəzlullah Rəşidəddinin
abidəsi, İran

89

C bloku qruplar arasında bölünür. Hər qrupun mətninə uyğun tapşırıqlar paylanılır:

I qrup: «Təhsil» — XIII—XIV əsrlərdə təhsilin inkişafını əks etdirən sxem hazırlayın.

II qrup: «Elm» — Elm xadimlərini təhlil edən cədvəl hazırlayın.

III qrup: «Memarlıq» — Dövrün memarlıq abidələrini təhlil edən slayd hazırlayın (İKT-dən istifadə etməklə).

IV qrup: «İncəsənət» — Dövrün incəsənət nümunələrindən bəhs edən esse yazın.

Təqdimatları dinlədikdən sonra nəticə və ümumiləşdirmə apara bilərsiniz:

— XIII əsrdə Hülakülər dövlətinin yaranması Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafına şərait yaratdı.

Nəticəni kiçik müzakirə ilə davam etdirmək olar.

Bu dövrdə yaşamış alim **Məhəmməd Naxçıvani** Azərbaycanda çoxlu sayda Şəfa evinin fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmişdir. O və atası **Hindişah Naxçıvani** dilçilik üzrə qiymətli əsərlər yazmışdılar.

Bu dövrdə **Azərbaycan dili** ifadəsi işlənməyə başladı. Əsirəddin Əndalusi azərbaycanca-ərəbcə lüğət tərtib etmiş, Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair əsər yazmışdı.

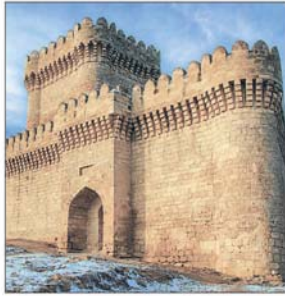
XIII–XIV əsrlərdə dəyərli tarixi əsərlər də yazılmışdı. Fəzlullah Rəşidəddinin «**Cəmi-ət-təvrix**» əsəri monqol dövrünə həsr olunmuş çox qiymətli mənbədir. Nizaməddin Şami də monqol dövrünə, Əmir Teymurun yürüşlərinə dair əsər yazmışdır.

Fəzlullah Rəşidəddinin Azərbaycan mədəniyyətini inkişaf etdirmək sahəsində xidmətlərini qeyd et.

Bu dövrdə **Zakəriyyə Qazvini**, **Həmdullah Qazvini**, **Əbdürrəşid Bakuv** coğrafiya sahəsində görkəmli alim kimi tanınırdılar. Əbdürrəşid Bakuv Bakı və digər Azərbaycan şəhərləri haqqında qiymətli məlumatlar vermişdi. **Mahmud Şəbüstəri** də fəlsəfəyə aid dəyərli əsərlər yazmışdı.

Memarlığın inkişafı. XIII–XIV əsrlərdə memarlıq güclü inkişaf etmiş, Təbriz memarlıq məktəbi yaranmışdı.

Ramana qalası. Abşeron

XIII–XIV əsrlərdə Abşeronda müdafiə xarakterli memarlıq abidələri: Ramana, Nardaran, dairəvi Mərdəkan qalaları inşa edildi.

XIV əsrin əvvəlində Təbrizdə inşa edilən Əlişah məscidi ölümlərinə görə o zamankı müsəlman aləminin ən möhtəşəm məbədi idi. Divarlarının qalınlığı 3 m olan bu abidə təbrizlilər üçün dar günlərdə etibarlı sığınacaq rolunu oynadıqından «**Ərk qalası**» adını almışdı.

XIV əsrin əvvəlində Xəzər sahilində Qazan xanın əmri ilə **Mahmudabad** şəhəri salındı. Daha

XIII–XIV əsrlərdə Abşeronda yaradılmış memarlıq abidələri haqqında təqdimat hazırla.

90

Beyin həmləsi ən səmərəli yoldur:

— Vahid dövlətin olması mədəniyyətin inkişafına necə təsir göstərir?

— XIII—XIV əsrlərdə mədəniyyətin inkişafına təsir edən amillərin İntibah dövrünün amilləri ilə oxşar cəhəti nədən ibarətdir?

— Yaşadığınız regionda XIII—XIV əsrlərə aid mədəniyyət nümunəsi varmı?

Qiymətləndirmə meyarları: dəyərləndirmə, təqdimathazırlama

I	II	III	IV
Mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini sualların köməyi ilə dəyərləndirir.	Mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini sərbəst dəyərləndirir.	Mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini əhatəli dəyərləndirir.
Təqdimat hazırlamaqda çətinlik çəkir, çox bəsit təqdimat edir.	Təqdimatı hazırlayarkən plansız iş görür.	Təqdimat hazırladıqda cüzi səhvlərə yol verir.	Təqdimatı planlı və əhatəli şəkildə hazırlayır.

VAHİD AZƏRBAYCAN UĞRUNDA

20. QARA YUSİF VƏ VARİSLƏRİ

Alt standartlar:

3.1.3. Azərbaycan feodal dövlətləri ilə bağlı cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

Qaraqoyunlu dövlətinə aid cədvəl hazırlayır.

Təlim forması:

Qruplarla iş, kollektiv iş

Təlim üsulu:

Müzakirə, beyin həmləsi

Resurslar:

Elektron dərslik, dərslik, vətman vərəqi, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 1.1.3., 3.1.2.

VAHİD AZƏRBAYCAN UĞRUNDA

20. QARA YUSİF VƏ VARİSLƏRİ

XIV əsrin 70-80-ci illərində Van gölü ətrafında güclənən Qaraqoyunlu tayfa birliyi müstəqil feodal hakimiyyəti yaratdı. Sonrakı dövrdə bu feodal hakimiyyətinin başçısı Qara Yusif Cəlairi hökmdarı ilə ittifaqa girib Teymuri ağalığına son qoydu. Qara Yusif və varisləri Azərbaycan uğrunda uzun müddət Teymuri hökmdarı ilə mübarizə aparmalı oldular.

Yadelliləri ölkədən qovan baharlular mərkəzləşmiş dövlət yarada bildilərmə? Baharlı hökmdarlarının hansı tarixi xidmətləri olmuşdur?

Baharlular, Qara Yusif, İsgəndər, Alaykerd döyüşü, II Xəlilullah, Cahən şah

Qara Yusifin hakimiyyətə gəlməsi. Moңqol yürüşləri zamanı qədim oğuz tayfaları olan **qaraqoyunlular və aqqoyunlular** Azərbaycandan Şərqi Anadoluya köç etdilər. XIV əsrin 70-ci illərində Van gölü ətrafında və Ərcişdə topla halda yaşayan qaraqoyunlulara **Baharlı** nəslindən olan Bayram Xoca rəhbərlik edirdi. Onun oğlu Qara Məhəmmədin dövründə (1380-1389) mərkəzi Van şəhəri olan feodal hakimiyyəti yarandı.

Teymuri qüvvələri Azərbaycandan qovulduqdan sonra sultan Əhmədlə müttəfiqi Qara Yusif arasında mübarizə başladı. **1410-cu ildə** Təbriz yaxınlığında döyüşdə Baharlular qalib gəldilər. Sultan Əhməd öldürüldü, Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları, Şərqi Anadolu, Gürcüstanın şərq hissəsi, Qərbi İran və İraq Qara Yusifin nəzarətinə keçdi. Bununla Azərbaycanda yeni sülalənin – Qara Yusifin mənsub olduğu **Baharlı sülaləsinin** hakimiyyəti başlandı (1410-1468).

Qara Yusif güclü atlı qoşun yaratdı, feodal ara müharibələrini bir qədər zəiflətdi. Feodal əyanları öz tərəfinə çəkmək üçün onlara çoxlu *soyur-qal* – irsən keçən torpaqlar bağışladı.

Şirvanşah I İbrahim 1407-ci ildə gürcü hökmdarını döyüşdə məğlub edib, hakimiyyətini Şərqi Gürcüstana yaya bildi. Onun regionda mövqeyini möhkəmləndirməsi Qara Yusiflə açıq toqquşmaya gətirib çıxardı. **1412-ci**

93

a) Motivasiyanı **A** blokundakı kimi qura bilərsiniz.

b) Elektron dərslikdən videomaterial göstərərək suallar vermək olar.

Tədqiqat sualı: Qaraqoyunlu dövlətinin Azərbaycan tarixindəki rolu və yeri nədən ibarətdir?

Şagirdlərlə kiçik müzakirə aparın. Sualın cavabının açıq qalması tədqiqat aparmağa maraqlı yaradacaqdır.

Qruplar arasında C blokunu elə bölün ki, şagirdlər ayrı-ayrı dövlət xadimlərinin hakimiyyət dövrlərini tədqiq etsinlər.

I qrup: Bayram Xocanın və Qara Məhəmmədin dövrü;

II qrup: Qara Yusifin dövlət başçısı olana qədərki dövrü;

III qrup: Qara Yusifin hakimiyyət dövrü;

IV qrup: İsgəndər və Cahən şahın hakimiyyət dövrü.

Lövheyə 4 sütundan ibarət cədvəl çəkilir. Cədvəlin doldurulması tədqiqat nəticəsində davam etdirilir.

İldə Kür çayı sahilində onlar arasında qanlı döyüş oldu. Qara Yusifin qoşunu I İbrahimin və onun müttəfiqi gürcü hökmdarının hərbi qüvvələrini məğlubiyətə uğrattı. I İbrahim, oğlanları, sərkərdələri, həmçinin gürcü çarı və çoxlu sayda gürcü ayanı əsir aldı.

Qara Yusif mənbələrdə böyük hökmdar, cəsur savaşçı və sərkərdə kimi xatırlanır. O, yarımköçmə tayfaların adətlerini və istəklərini çox gözəl bilir, onları itaətdə saxlamağa da çox yaxşı bacarırdı. Heç bir hökmdarın qoşunu onunki kimi mükəmməl silahlanmış təmin edilməmişdi. Qara Yusifin döyüşçüləri ox atmağa və at çapmağa hamdan üstün idilər. O, bacarıqlı dövlət başçısı olmaqla yanaşı, xalqın dini inanclarına da çox hörmət edirdi. Türk olmağı ilə qürur ayaq bu Azərbaycan hökmdarının yaratdığı dövlətin saray və idarəetmə işlərində əsas işlək dil türk dili idi. Qara Yusif hətta Quram türkcəyə tərcimə etmişdi, özü də bu müqəddəs kitabı türkcə oxuyurdu. Döyüşdə nə qədər cəsur idisə, dinc ahaliyə münasibətdə bir o qədər rəhimli idi.

Qaraqoyunlular tayfadan dövlətə doğru

Bayram Xoca – Qara Məhəmmədin dövrü	Qara Yusifin dövlət başçısı olana qədərki dövrü	Qara Yusifin hakimiyyət dövrü	İsgəndər və Cahən şahın hakimiyyət dövrü
-------------------------------------	---	-------------------------------	--

Nəticədə çəkilən cədvəldə Qaraqoyunlu dövlətinin xronoloji mənzərəsi, şəxsiyyətlərin dövrünə aid hadisələrin təsviri alınacaq.

Qara Yusifi hansı tarixi şəxsiyyətə bənzədirsən? Cavabını əsaslandır.

Gürcü çarı və 300 əyani dəhşətli edam olundu. Qalan əsirlər Təbrizə aparıldı. Təbriz sənətkarları və tacirlərinin xahişi ilə I İbrahim azad edildi. Əvəzində təbrizlilər Qara Yusifin xəzinəsinə 1200 tunc dəyərində qızıl-gümüş ödədilər. I İbrahim Qara Yusifin ali hakimiyyətini qəbul etmək şərti ilə Şirvanı qayıtdı.

Sənə, nəyə görə təbrizlilər I İbrahimin azad olunmasını xahiş etdilər? Fikrini əsaslandır.

Baharlı hökmdarlarının Teymurilərlə mübarizəsi. Teymuri hökmdarı Şahrux Qara Yusifin bütün Azərbaycanı nəzarəti altına almasına qarşı çıxdı. Şahrux 1420-ci ildə böyük ordu ilə hücum etdi. Bu xəbəri alan Qara Yusif öz ordusu ilə ona qarşı hərəkət etdi. Lakin hələ yolda olarkən xəstələnib öldü, qoşun başsız qaldığı üçün dağıldı. Şahruxun ordusu müqavimətə rast gəlmədən Qarabağa daxil oldu. Şirvanşah I Xəlilullah onunla görüşüb hərbi ittifaq bağladı.

Qara Yusif döyüşdə

95

Şagirdlər dərsin əvvəlində verdikləri cavabın nə dərəcədə doğru olduğunu cədvəldə yazılanlara əsasən müəyyən edəcəklər. Ümumiləşdirmə aşağıdakı kimi aparıla bilər:

– Yadellilərin yürüş və talanları nəticəsində zəifləmiş Azərbaycanda qalibiyyətli müharibələr nəticəsində vahid dövlət yaratmaq mümkün oldu.

– Çətin siyasi vəziyyət vahid dövlətin qısa müddətdən sonra süqutuna səbəb oldu.

Qiymətləndirmə meyarları: cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Cədvəl hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Cədvəl hazırlayarkən məntiqi ardıcılığı qorumur.	Cədvəl hazırlayarkən cüzi səhvlərə yol verir.	Asanlıqla cədvəl hazırlayır.

21. HƏSƏN PADŞAH VƏ VARİSLƏRİ

Alt standartlar:

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir. **4.1.2.** Tarixi şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətləri ilə bağlı cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Uzun Həsənin islahatı nəticəsində insanların həyatındakı dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.
2. Uzun Həsənin fəaliyyətinə dair müqayisəli cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

Qruplarla iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, rollu oyun

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 4.1.2.;

Az-d. 3.1.2.;

İnf. 2.1.3.

a) Motivasiyanı **A** blokundakı kimi qura bilərsiniz.

b) Motivasiyanı **E** blokuna uyğun qurmaq olar.

Diqqəti şəkli cəlb edib suallar verərək tədqiqata maraqlı yaratmaq əsas şərtdir.

21. HƏSƏN PADŞAH VƏ VARİSLƏRİ

Həsən padşah Bayandurlu Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra Avropa ölkələri ilə geniş diplomatik əlaqələr yaratmağa başladı. Bu işdə ona anası, yüksək diplomatik bacarığa malik Sara xatun yaxından yardım göstərdi. Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyəti tarixdə mürəkkəb hərbi, siyasi proseslərlə iz qoyub.

Gəlin tədqiqat aparın. XV əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın siyasi vəziyyəti necə idi? Baharlı dövləti niyə süqut etdi? Bayandurlu sülaləsinin Avropa ölkələri ilə geniş əlaqələr yaratmağa çalışması nə ilə əlaqədardır?

Tarixdə siyasətlə məşğul olan hansı məşhur qadunlarımızı tanıyırsan?

Bayandurlular, Muş döyüşü, Sara xatun, Həsən padşah, Yaqub padşah, «Əbhər» sazışı

Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi. Ağqoyunlular qədim dövrlərdən Dərbənd, Qarabağ, Naxçıvan, Göyçə gölü ətrafı, Alagöz dağları və Arazdan cənubdakı torpaqlarda yaşayan oğuz tayfalarıdır. Bu tayfalar monqol yürüşləri zamanı cənub-şərqi Anadoluda məskunlaşdılar. **Bayandurlu** nəslinin nümayəndəsi **Qara Yuluq Osman bəy** (1394–1434) XIV əsrin sonunda burada yaşayan tayfaları özünə tabe etdi, mərkəzi Diyarbəkir olan feodal hakimiyyəti yaratdı.

1453-cü ildə feodal hakimiyyətinin başçısı Həsən bəy oldu. O, tarixi mənbələrdə ucaböylü, fiziki cəhətdən güclü bir şəxsiyyət olduğu üçün Uzun Həsən adlanırdı. Bu görkəmli dövlət xadimi vahid və qüdrətli Azərbaycan dövləti yaratmaq siyasəti yeridirdi. O, gələcək planlarını həyata keçirmək üçün ilk addım olaraq Trabzon imperiyası ilə yaxınlaşdı, imperatorun qızı ilə evləndi. Bunun nəticəsində Azərbaycan təcirləri Trabzon vasitəsilə Qara dənizə əlverişli çıxış yolu əldə etdilər.

Həsən padşah

Həsən bəy güclü hərbi qüvvə toplayaraq Cahən şahı qarşı mübarizəyə başladı. O, **1467-ci ildə Muş döyüşündə** Baharlı qüvvələrini ağır məğlubiyyətə uğrattı. Cahən şah döyüşdə həlak oldu. Həsən bəy **1468-ci ildə** Təbrizə girdi. Baharlı sülalə-

Tədqiqat sualı: Sizcə, Uzun Həsənin siyasəti özündən öncəki hökmdarın siyasətindən nə ilə fərqlənirdi?

sinin son nümayəndəsi Həsənelini hakimiyyətdən kənarlaşdırdı, özü şah taxtına çıxdı. Beləliklə, Azərbaycanda yeni – **Bayandurlu sülaləsi hakimiyyəti** gəldi. *Kür çayından cənubdakı Azərbaycan torpaqları, Şərqi Anadolu, Şərqi Gürcüstan, indiki Ermənistan, İran və İraq* bu sülalənin hakimiyyətinə tabe idi. Təbriz isə paytaxt şəhəri statusunu saxlamışdı.

Həsən padşah hərbi yarımköçmə tayfaları və feodal əyanları mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək üçün mübarizəyə başladı, nizami ordu yaratdı. Odlu silah istehsal etməyə təşəbbüs etdi. Lakin onun möhkəm mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq söyləri varisləri tərəfindən uğurla davam etdirilmədi.

Padşah titulu qəbul edən, həmçinin sultan adlandırılan Həsən bəy taxta çıxandan az sonra Osmanlı sultanı II Mehmedin məktubunda yazırdı: «İndi bütün Azərbaycan, Ərcəm İraqı, İran, Kırman, Şiraz, Ərəb İraqı bizim hökümimiz altındadır».

Mənbədə adı çəkilən əraziləri xəritədə müəyyənləşdir.

Avropa dövlətləri ilə əlaqələr. Sara xatun. Bizansın süqutundan sonra Qara dəniz boğazlarından və Kiçik Asiyadan keçən yolların Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçməsi Azərbaycanın Avropa ilə ticarət əlaqələrinə ağır zərbə vurdu. Buna səbəb Osmanlı sultanı II Mehmedin Şərq ölkələri ilə Qərbi dünyası arasında ticarət edənlərin üzərinə çox yüksək gömrük rüsumu qoyması idi. Avropa ilə tranzit ticarəti bütünlüklə nəzarət altına almağa çalışan II Mehmed 1461-ci ildə Trabzon imperiyası üzərinə yürüşə başladı. Bu hadisə Osmanlı–Bayandurlu münasibətlərinin gərginləşməsinə səbəb oldu.

Avropa–Osmanlı münasibətlərində Bayandurlu dövlətinin mövqeyini şərh et.

Qara dənizdə hegemonluq* etmək istəyən Osmanlı sultanı ilə müharibə etməkdənsə, sülh yolunu əsas tutan Həsən bəy anasını – müdrik və uzaqgörən qadın olan **Sara xatunu** danışıqlar üçün II Mehmedin düşərgəsinə yola saldı. O zaman Sara xatun bütün Şərqdə və Avropa ölkələrində tanınan yeganə diplomat qadın idi. Diplomatik danışıqlar zamanı II Mehmed Sara xatuna «anə» deyə müraciət edir, hörmətlə davranırdı. Bayandurluların hələ güclü olmadığını düşünən Həsən bəy anasının qarşısına iki vəzifə qoy-

*Hegemonluq – üstünlük, ağalıq

Nəticə və ümumiləşdirmə aşağıdakı kimi aparıla bilər:

— Azərbaycan tarixində Avropa ilə ilk dəfə diplomatik əlaqələr yaradan Ağqoyunlu Uzun Həsən olmuşdur.

Şagirdlər öz ehtimallarını iş vərəqlərinə yazırlar.

a) Tədqiqatı aparmaq üçün rollu oyundan istifadə edə bilərsiniz.

b) C blokunu qruplar arasında bölün. Qruplara **B** blokundakı sual və tapşırıqları mətnə uyğun yerinə yetirməyi tapşırın. Tapşırıqları sxem və ya cədvəl şəklində yerinə yetirmək daha məqsəduyğun hesab olunur. Bu səbəbdən **B** blokunun tapşırıqlarını məsləhət bildiyiniz formada təkmilləşdirə bilərsiniz: «Təhlil edin», «İzah edin» ifadələrini «Sxem əsasında təhlil edin», «Cədvəl çəkərək izah edin» ifadələri ilə əvəz etmək olar.

! *Həsən padşahın həyatı keçirdiyi tədbirləri və təşəbbüslərini dövr baxımından qiymətləndir.*

1473-cü ilin yayında sultan II Mehmet 100 minlik qoşunla Azərbaycan üzərinə böyük yürüşə başladı. Həsən padşah bütün qüvvələrini səfərbər etdi. Osmanlı qoşunlarını sərhəddən uzaqda qarşılamaq üçün hərəkətə keçdi. **Avqustun 1-də** Fərat çayı sahilində, *Malatya yaxınlığında ağır döyüş* oldu. Həsən padşah Osmanlı qüvvələrini pusquya salaraq məğlub etdi. Lakin Bayandurlu hökmdarı hücumu davam etdirməyinə görə II Mehmet öz qüvvələrini nizama salmağa imkan tapdı.

1473-cü il avqustun 11-də Otluqbeli adlı yerdə baş verən döyüşdə Osmanlı tərəfi odlu silahdan geniş istifadə etməklə qalib gəldi. Lakin II Mehmet bu qələbəni böyük itkilər hesabına qazandığı üçün yürüşü davam etdirmədi. Beləliklə,

E blokuna aid tapşırıq verilib illüstrasiya üzərində iş aparıla bilər.

— İllüstrasiya müəlliminin tarixi hadisəyə münasibətini araşdırın.

— İllüstrasiyaya əsasən Sara Xatunu siyasi xadim kimi təhlil edin.

— İllüstrasiyada sözügedən tarixi hadisə iki dövlət arasındakı münasibətlər haqqında fikir söyləməyə imkan yaradır mı? Əsaslandırın.

Qiymətləndirmə meyarları: müəyyənləşdirmə, cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Müəyyənləşdirmədə çətinlik çəkir.	Müəyyənləşdirmə apararkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Müəyyənləşdirmə edir, bəzi əlaqələri düzgün qurur.	Baş vermiş dəyişiklikləri tam müəyyənləşdirir.
Çətinlik çəkir, sis-temsiz, qarışıq cədvəl qurur.	Cədvəl qurmağı müəllimin köməyindən istifadə etməklə aparır.	Cədvəl hazırlayarkən cüzi səhvlər edir.	Asanlıqla cədvəl hazırlayır.

22. ƏRDƏBİL HAKİMLİYİ

Alt standartlar:

3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin inkişafı, müstəqilliyini itirməsi və siyasi müstəqilliyinin bərpası səbəblərini şərh edir.

3.1.3. Azərbaycan feodal dövlətləri ilə bağlı cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Ağqoyunlu dövlətinin siyasi müstəqilliyini itirməsini şərh edir.
2. Ağqoyunlu dövləti və Ərdəbil hakimiyyəti ilə bağlı cədvəl hazırlayır.

Təlim forması:

Fərdi iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə, şaxələndirmə

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 3.1.1.;

C. 3.2.1.;

H-b. 2.1.2.

22. ƏRDƏBİL HAKİMLİYİ

Səfəvi şeyxlərinin şialiyi təbliğ etmələri, cəmiyyətdə üzləşdikləri ədalətsizliklərə qarşı cəsarətlə çıxmaları sadə insanların onlara rəğbətini artırdı. Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə hökmranlığa edən sünni hökmdarların vergi və mülkəfiyyətləri ciddi cəhəllə tələb etmələri, feodal ara müharibələri Səfəvi təriqəti tərəfdarlarının sayının sürətlə çoxalmasına imkan verdi. Çoxsaylı tərəfdar kütləsi Şeyx Səfiəddinin varislərinin hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlamalarına səbəb oldu.

Sənə, Ərdəbil şeyxlərinin təbliğati niyə sürətlə yayıldı? Onlar təriqətçilikdən necə istifadə etdilər? Bayandurlu dövlətinə siquta aparan yolda Səfəvirlərin rolu nədən ibarət oldu? Fikrini bildir.

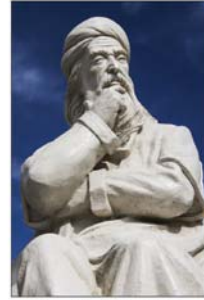

Ərdəbil hakimiyyəti, Şeyx Səfiəddin, şialik, müridlər, Şeyx Cüneyd, Şeyx Heydər, qızılbaşlar

Şeyx Səfiəddin və varisləri. Səfəviyyə sufi dərviş təriqətinin əsası XIII əsrin sonunda Şeyx Səfiəddin tərəfindən (1254–1334) qoyulmuşdur. Mənbələrdə «türk piri», yəni «müqəddəs türk» adlandırılan Şeyx Səfiəddin Ərdəbil şəhərində moizələr oxumağa başladı. Tədrisən bütün Ərdəbil əhalisi Şeyxin müridləri* hesab olunurdu.

İslam dininin şialik məzhəbini təbliğ edən Şeyx Səfiəddinin varisləri XIV–XV əsrlərdə Səfəvi təriqətini daha geniş əraziyə yaymağa nail oldular. Bu dövrdə Səfəvi şeyxləri həm də Ərdəbil hakimi kimi mövqelərini möhkəmləndirdilər. Səfəvilər Azərbaycanda və digər Şərqi ölkələrində xalqın ağır vəziyyətinin səbəbini sünnilik təriqətində və sünni hökmdarlarda görür, sünniliyin hakim mövqə tutduğu dövlətləri qeyri-qanuni sayırdılar.

Səfəvi şeyxlərinin Azərbaycanla yanaşı, Kiçik Asiyada, İraqda və Suriyada da çoxlu ardıcılıları var idi. Onlar Azərbaycanın və qonşu bölgələrin əhalisi arasında nüfuzlu din xadimi kimi şöhrət qazanmışdılar.

Şeyx Səfiəddinin abidəsi.
Ərdəbil

*Mürid – arəbcə davamçı, Sufi şeyxinin şagirdi

a) Motivasiyanı **A** blokunda verilən formada qura bilərsiniz.

b) İnsert üsulundan istifadə etməklə mətni şagirdlərə oxudun. Müzakirə keçirib «Səfəvi ordeni» haqqında tədqiqat aparmağa maraqla yaratmaq olar.

Tədqiqat sualı: Ağqoyunlu dövlətinin süqutunun səbəbləri nə idi? Bu süqutda «Səfəvi ordeni»nin rolu oldumu?

Şagirdlərə C bloku ilə tanış olmaq üçün vaxt verin. Daha sonra müxtəlif suallar ətrafında müzakirə qurun. Bu zaman zəncirvari suallar verməklə tədqiqat sualının cavabını şagirdlərdən eşitmək mümkündür. Mətnə adiçəkilən yerlərin xəritə üzərində müəyyən edilməsi də vacibdir. Bunun üçün səhifə 108-dəki D blokundan istifadə etmək olar.

Şeyx Səfi məqbərəsi. Ördəbil

Səfəvilər şiə tərəfdarlarının hakimiyyətə gəlməsi üçün təbliğat aparırdılar. Ördəbil şeyxlərinin başçılıq etdiyi hərəkat daxili çəkişmələrdən əziyyət çəkən oturaq əhəlinin insafli və ədalətli hakimiyyət yaradılması arzularını ifadə etdiyi üçün böyük uğur qazanırdı. Səfəvilərin Ördəbil hakimliyi mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin rüşeymi oldu.

Dini parçalanmanın ölkənin daxili vəziyyətinə təsiri necə ola bilər? Fikrini əsaslandır.

XV əsrin ortalarında Ördəbil vilayətinin dini və dünyəvi hökmdarı Şeyx Cüneyd oldu. O öz siyasi təsirini daha geniş ərazilərə yaymağa çalışırdı. Bunun üçün Səfəvi şeyxi hakimiyyətdə olan sünni hökmdarlara qarşı fəal surətdə təbliğata başladı. O, *şamlı, rumlu, ustacı, təkəli, əfsar, qacar, zül-qədar* adlı yarımköçmə Azərbaycan türk tayfalarını öz tərəflərinə çəkməklə hərbi qüvvəsini dəfələrlə artırmağa nail oldu.

Adı çəkilən tayfalar haqqında məlumat topla.

Səfəvi təriqətinin nüfuzunun güclənməsindən narahat olan Cahan şahın əmri ilə Şeyx Cüneyd 1449-cu ildə Ördəbili tərk etdi. Bu zaman Səfəvilərlə Bayandurluların yaxınlaşması baş verdi. Şeyx Cüneyd Bayandurluların başçısı Həsən bəyin bacısı Xədicə bəyimlə evlənməklə bu itifaqı möhkəmləndirdi.

104

E bloku əsasında məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirən tapşırıqlar verin:

- Ördəbil şəhərinin şəkli müasir şəkildirmi? Əsaslandırın.
- Şəkildəki şəhərin müsəlman şəhəri olduğunu sübut edin.

Elektron dərslikdən videomaterial nümayiş etdirib dərsin əyani-
liyinə nail olun. Daha sonra birgə test qurmaq tapşırığı verin.

Şeyx Cüneyd maqbarası. Qusar

Şeyx Cüneydin 1460-cı ildə Şirvandan keçib Dağıstana yeni yürüşə başlaması Şirvanşah I Xəlilullahı və Cahan şahı qəzəbləndirdi. Onların birləşmiş qüvvələri həmin il **Samur çayı sahilində baş verən döyüşdə** Səfəvi müridlərini məğlub etdilər. Şeyx Cüneyd döyüşdə həlak oldu.

Bayandurlu–Şirvanşah–Səfəvi münasibətlərini ifadə edən sxem qur.

Şeyx Heydər in fəaliyyəti. Şeyx Cüneydin oğlu Şeyx Heydər Səfəvi təriqətinin başçısı kimi fəaliyyətini daha da genişləndirdi, dayısı Həsən padşahla ittifaqı möhkəmləndirdi. Dayısı qızı Aləmşah bəyimlə evləndi. Həsən padşahın teymuri Öbu Saidə qarşı apardığı ağır mübarizədə öz müridləri ilə ona fəal yardım etdi. Əvəzində Həsən padşah 1470-ci ildə Ərdəbil hakimliyini Şeyx Heydəre qaytardı.

Şeyx Heydər in dövründə Səfəvi döyüşçüləri on iki şiə imamının şərəfinə başlarına on iki qırmızı zolaqlı çalma qoymağa başladılar. Ona görə də sonrakı dövrdə Səfəvi tərəfdarları həm də «**qızılbaş**» adlanırdılar. Şeyx Heydər in 1483-cü və 1487-ci illərdə Şimali Qafqaza yürüş etməsi, sonra isə Dərbənddən şimaldakı kafirlər üzərində qələbələr qazanması onun tərəfdarlarının sayının kəskin surətdə çoxalmasına səbəb oldu.

Həsən padşahın ölümündən sonra taxta çıxan Yaqub padşah Səfəvi hakimliyinin təsirinin güclənməsini qısqançlıqla qarşılayırdı. Şirvanşah Fər-

105

Səfəvilərə aid *deyil*:

- A) _____
B) _____
C) _____
D) _____
E) _____

Verilmiş testin səhv və düz cavablarını yazın.

Qruplara fərqli testlər verib tapşırığı çoxşaxəli edə bilərsiniz.

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə, cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Şərh edərkən səhvlərə yol verir.	Şərhətməni reallaşdırarkən fikrini ifadədə çətinlik çəkir.	Ətraflı şərh edir.
Cədvəl hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Cədvəlin hazırlanmasında müəllimin köməyindən istifadə edir.	Cədvəl hazırlayır. Təhlildə cüzi səhvlər edir.	Cədvəli müstəqil, səlis hazırlayır.

23. XV ƏSRDƏ İCTİMAİ-SİYASİ VƏ İQTİSADI VƏZİYYƏT

Alt standartlar:

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.

3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. Ağqoynlu dövlətinin dövründə baş vermiş dəyişiklikləri müəyyənləşdirir.
2. Ağqoynlu dövlətini dəyərləndirir.

Təlim forması:

Kollektiv iş, fərdi iş

Təlim üsulu:

Söz assosiasiyası, müzakirə, şaxələndirmə

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 2.1.1.; 3.1.1.;
Az-d. 2.2.3.;
H-b. 2.1.2.

23. XV ƏSRDƏ İCTİMAİ-SİYASİ VƏ İQTİSADI VƏZİYYƏT

XV əsrdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olan sülalələr Şərqi çox güclü feodal dövlətlərini yaradırdılar. Azərbaycanın və Orta Şərqi böyük bir hissəsində öncə Baharlı, daha sonra Bayandurlu sülaləsi hökmdarlıq etdilər. Bu sülalələrin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan torpaqları paytaxt Təbrizdən idarə olunurdu.

XV əsrdə hakimiyyətdə olmuş sülalələr dövləti necə idarə edirdilər? Torpaq sahibliyi, vergi və mükəlləfiyyətlərdə hansı dəyişikliklər baş verdi?

«Həsən padşahın qanunları», soyurqal, malçəhət, çobanbəyi, bəhrə

Dövlət idarəçiliyi. Baharlı və Bayandurlu sülalələrinin hökmdarları «padşah» adlanırdılar. Həsən padşah isə Osmanlı dövlətində olduğu kimi «sultan» titulu da qəbul etmişdi. Şirvanda dövlətin başçısı «şah» titulu daşıyırdı.

Padşah (şah) qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Onun bütün tapşırıqları dərhal yerinə yetirilirdi. Dövlət idarəçiliyində padşahdan sonra ikinci şəxs ordunun baş komandanı idi. O, *əmir-əl-üməra* (əmirlər əmiri) titulu daşıyırdı. Sonrakı yeri ruhanilərin başçısı – *sadr-əzəm* (mövlana) tuturdu. Dördüncü pillədə *baş vəzir* dururdu. O, daxili inzibati və xarici işlərə, dövlət gəliri və maliyyə işlərinə baxırdı. Həm də şahın möhürdarı, **sahibi-divan** idi.

Dövlətin daxili həyatında oturaq feodallar, ali müsəlman ruhaniləri, yarımköçmə hərbi əyanlar mühüm rol oynayırdılar.

Həyatının çox hissəsini hərbi yürüşlərdə, müharibələrdə keçirən hökmdarlar döyüş zamanı zirehli geyim geyinir, başlarına dəbilqə qoyurdular. Qoşun, əsasən, kaman və ox, nizə və qılınc ilə silahlanırdı. Həsən padşah ordunu odlu silahla təchiz etməyə təşəbbüs göstərsə də, bu işdə ciddi uğur qazana bilmədi.

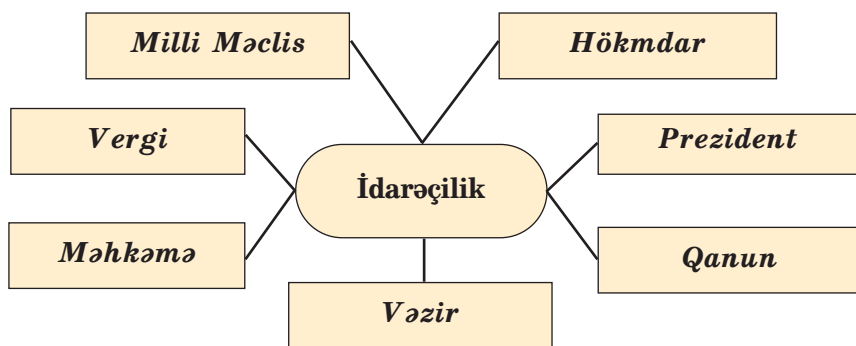

Baharlı döyüşçüsünə məxsus dəbilqə. Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi

107

a) Motivasiyanı söz assosiasiyası ilə qurub «idarəçilik» sözüə müvafiq (eynimənalı və yaxınmənalı) söz və ifadələri lövhədə yazmağı tapşırıq.

b) Müasir dövrdə vergi sisteminin xüsusiyyətləri haqqında suallar verib motivasiya qura bilərsiniz.

Bayandurlu ağır silahlı atlı döyüşçüsü.
Metropolitan muzeyi, Nyu-York

Ordunun əsasını yarımköçmə tayfalarından yaradılmış atlı qoşun dəstələri təşkil edirdi. Qoşun dəstələrinin başçısı *əmir* adlanırdı.

Torpaq sahibliyi və vergilər. Hərbi işlə məşğul olan yarımköçmə əyanlara qoşunda xidmət əvəzində *soyurqal* adlı irsi torpaqlar paylanırdı. Soyurqal sahibi vergi toxunulmazlığı hüququna malik idi. Bu dövrdə divan, xass (hakim sülaləyə məxsus), mülk, vəqf, camaat torpaqları da qalmaqda idi.

Azərbaycan dövlətlərinin iqtisadi qüdrətinin əsas mənbəyi əhalidən toplanan vergilər idi. XV əsrdə əhalidən müxtəlif vergilər toplanırdı. Əsas vergi istehsal edilən məhsula

görə alınan *malcəhət* idi. Kəndlilər suvarma suyundan istifadəyə görə *bəhrə*, maldarlar otlaqdan istifadəyə görə *çobanbəyi* vergisi ödəyirdilər. Sənətkar və tacirlərdən *tamğa* vergisi alınırdı. Xristian əhalidən *can vergisi* – *cizyə* toplanırdı.

Həsən padşah güclü mərkəzi hakimiyyət yaratmağa, qayda-qanunu möhkəmləndirməyə çalışırdı. O, dövləti iqtisadi və siyasi cəhətdən gücləndirmək, vergi toplanmasını nizama salmaq üçün «*Həsən padşahın qanunları*» adı ilə məşhurlaşan, hətta XVI əsrdə də qüvvədə qalan «Qanunnamə» hazırladı. Müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilən bu «Qanunnamə»yə görə vergilərin miqdarı qismən azaldıldı, əsas vergi *malcəhət* – məhsulun beşdə biri qədər müəyyən edildi.

108

Şagirdlər istənilən söz və ifadələri yazdıqda uyğunsuz söz (ifadə) aşkar etsəniz müdaxilə etməyə tələsməyin. Dərsin sonunda diqqəti lövhəyə yönəltməklə uyğunsuzluğun şagirdlərin özləri tərəfindən müəyyən edilməsinə şərait yaradın.

Tədqiqat sualı:

Dövlətin var olmasında verginin rolu nədən ibarətdir?

D blokundakı şəxələnmə üzərində iş aparmaqla dərsin I mərhələsini qurmaq olar:

— Mətnə əsasən verilmiş şəxələnmədəki sözləri müvafiq terminlərlə əvəz edin.

Qabaqlayıcı tapşırıq vermisinizsə, tədqiqat sualı ətrafında debat qura bilərsiniz. Bunun üçün problemin təsdiqinin inkarı ilə qarşılaşdırılması vacibdir. Nəticədə ortaq məxrəcə gəlmək üçün ümumiləşmə aparın:

— Vergi dövlətin əsas sütunlarından biridir.

Dərsin ikinci mərhələsində krossvord həll etmək məqsədəuyğun olar:

Nümunə:

Hə	s	ən		s	ədr-əzəm	
	o			soy	u	rqa
çobanbə	y	i		Əmirə	l	üməra
	u				T	əbriz
bəh	r	ə		vil	a	yət
	i	q	ta	ca	n	işin
div	a	n				
ma	l	cəhət				

Qiymətləndirmə meyarları: müəyyənləşdirmə, dəyərləndirmə

I	II	III	IV
Müəyyənləşdirmədə çətinlik çəkir.	Müəyyənləşdirməni sualların köməyi ilə reallaşdırır.	Müəyyənləşdirməni reallaşdırması qənaətbəxşdir.	Müəyyənləşdirməni tam reallaşdırır.
Dəyərləndirmədə çoxlu səhvlərə yol verir.	Dəyərləndirməni müəllimin köməyi ilə aparır.	Dəyərləndirmədə cüzi səhvlər edir.	Asanlıqla dəyərləndirir.

24. MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ VAHİD AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ (I DƏRS)

Alt standartlar:

2.1.2. Dövrə aid xəritədəki müxtəlif tarixi hadisə, proses və təzahürlərə dair məlumatları izah edir.

4.1.1. Tarixi şəxsiyyətləri oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim məqsədi

1. Səfəvilər dövlətinin yaranmasını xəritə vasitəsilə izah edir.
2. Şah İsmayıl Uzun Həsənlə oxşar və fərqli cəhətlərinə görə təhlil edir.

Təlim forması:

Qruplarla iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, müzakirə

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri, xəritə

İntegrasiya:

Ü-t. 2.1.2., 3.1.1.;
Az-d. 2.2.3.;
C. 3.1.2.

24. MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ VAHİD AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ

XV əsrin sonunda Bayandurlu sülaləsinin üzvləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə, həmçinin feodal çəkişmələrinin çoxalması sadə xalq kütlələrinin narazılığını artırmaqla bərabər, Səfəvi təriqətinə rəğbətini də gücləndirdi. Azərbaycanda Səfəvi sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Səfəvi dövlətinin əsasını qoyan görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi şah I İsmayıl (1501–1524) Ördəbilin nüfuzlu din xadimi Şeyx Səfiəddinin nəslindən idi.

Bayandurlu sülaləsinin daxildən zəifləməsi hansı nəticələrə gətirib çıxardı? XV əsrin sonlarında Azərbaycanın qarışıq siyasi vəziyyəti kimlərin güclənməsinə imkan yaratdı?

Səfəvi dövləti, Səfəvi qoşunu, idarəçilik sistemi, şah I İsmayıl, Alma bulağı döyüşü, Mərv döyüşü

Ördəbil şeyxi Azərbaycan şahı oldu. 1499-cu ildə gənc İsmayıl gizli saxlandığı Lahicəni tərک edib Ördəbilə, oradan da Astaraya hərəkət etdi. Bu zaman bölgədəki qızılbaş tərəfdarları ona qoşuldu. Bir il sonra İsmayıl Şərqi Anadoluda yaşayan qızılbaş tayfalarından hərbi qüvvə toplamaq üçün Örzincanə hərəkət etdi. Tezliklə gənc Səfəvi şeyxinin döyüşçülərinin sayı 7 minə çatdı. O, bu qoşunla Şirvanə yürüş etdi.

Səncə, Azərbaycan taxtı uğrunda mübarizəyə gənc İsmayıl niyə Şirvanşahlar üzərinə yürüşə başladı? Fikrini əsaslandır.

1500-cü ilin payızında Gülüstən qalası yaxınlığındakı Cabanı adlı yerdə baş verən döyüş zamanı Şirvan şahı Fərrux Yasarın qoşunu məğlubiyyətə uğradıldı. Şirvan şahı özü də döyüşdə həlak oldu. Səfəvi qoşunu bu döyüşdən sonra Şamaxını, 1501-ci ilin yazında isə Bakını tutdu. Şirvanşahların burada saxlanılan xəzinəsini ələ keçirdi. Bu qələbədən sonra Səfəvi qoşunları Gülüstən qalasını mühasirəyə aldılar. Lakin Bayandurlu hökmdarı Əlvəndin Təbrizdən qoşunla şimala doğru yürüşə başlaması xəbəri gənc İsmayılın mühasirəni dayandırmasına səbəb oldu.

111

Motivasiyanı A blokundakı kimi qurmağınız məqsəddə uyğun olar.

C blokunu qruplar arasında bölün və mətnlə tanış olduqdan sonra onlara tapşırıqlar verin:

I qrup:

Mətnə əsasən təhlil edin: Niyə Şah İsmayıl öncə hədəf olaraq Şirvanşahları seçmişdi? Bəs Uzun Həsənin Şirvanşahlarla münasibəti necə idi?

II qrup:

Şah İsmayılın ələ keçirdiyi torpaqlar haqqında xəritəyə əsaslanaraq məlumat verin. Səfəvi dövlətinin ərazisini Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi ilə müqayisə edin.

III qrup:

Şah İsmayıl Uzun Həsənin xarici siyasətini müqayisəli şəkildə təhlil edin.

IV qrup:

Səfəvilər dövlətinin ərazisini müasir xəritədə təhlil edib araşdırın: Səfəvilər dövləti hansı müasir dövlətlərin ərazisini əhatə edirdi?

Tədqiqat sualı: Səfəvilər dövlətinin Azərbaycan tarixindəki rolu nədən ibarətdir?

Sayca az olan Səfəvi qoşunlarının Şirvan şahının üstün qüvvələrinə qalib gəlməsinin səbəbi nə ola bilərdi? Fikrini əsaslandır.

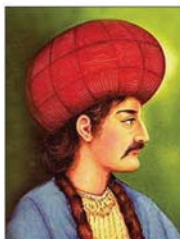

İsgəndər bəy Münşinin yazdığına görə, bu zaman cəmi 14 yaşlı gənc İsmayıl qızılbaş əmirlərindən soruşmuşdu: «Sizə Gülistan qalası lazımdır, yoxsa Azərbaycan taxtı?» Müqəddəs Səfəvi xanədanının etiqad sahibləri belə cavab vermişdilər: «Azərbaycan taxtı». Bu bilgilər sübut edir ki, çox gənc olmasına baxmayaraq, İsmayıl hansı taxt-tacı sahib olacağı və hansı dövlətdə iqtidara gələcəyini aydın dərk edirdi.

İsgəndər bəy Münşi. «Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Türxə-əl-məraye-Abbasi)». Bakı, 2010.

İsmayılın Təbrizə daxil olması. Rəssam Çingiz Mehbəliyev

Şah I İsmayıl

1501-ci ilin yayında İsmayılın qoşunu Ölvənd padşahın ordusunu **Şərurda** məğlub edib Azərbaycanın cənubuna doğru irəlilədi. **1501-ci ilin payızında** Təbrizə daxil olub özünü şah elan etdi. Azərbaycanda Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti (1501–1736) başlandı.

Şah I İsmayılın növbəti addımı Bayandurlu sülaləsinin İranda hökmranlıq edən nümayəndəsi Murad padşahı sıradan çıxarmaq oldu. **1503-cü ilin yayında** Həmədan yaxınlığındakı **Alma bulağı adlı yerdə** baş verən döyüş zamanı I İsmayıl 12 minlik qoşunla rəqibinin 70 minlik ordu-

112

D bloku üzərində iş aparmaqla müqayisəli tapşırıq vermək olar:

— Ağqoyunlu dövlətinin xəritəsi ilə Səfəvi dövlətinin xəritəsini müqayisə edin. Fərqli cəhətləri tapın.

Şah İsmayıl Xətaini şəxsiyyət kimi daha ətraflı öyrətmək və onun tariximizdə rolunun əhəmiyyətini daha mükəmməl mənimsətmək üçün rollu oyun təşkil edin. Bunun üçün Şah İsmayıl Xətai haqqında yazılmış əsərlərdən istifadə edə bilərsiniz. Rollu oyunun sonunda təfəkküryönümlü suallar vermək vacibdir.

sunu məğlub etdi. Bununla Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyətinə qəti son qoyuldu.

Doqquz yüz səkkizinci ildə (1503-cü il – red.) ... Həmədanın Alma bulağı adlı yerində onların (şah I İsmayılın Bayandurlu Murad – red.) arasında böyük hərbi oldu... O. (şah I İsmayıl – red.) müqayisəsiz ləşkərə qalib gəldi... Bu döyüşdə müzəffər əsgərlərin əlinə bol qənimət çadı.

İsgəndər bəy Münşi. «Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-alməraye-Abbasi)». Bakı, 2010.

Bayandurlu Murad

Həmin il İrənin mərkəzi və şərq əyalətləri, daha sonra Şərqi Anadolu, Ərəb İraqı Səfəvi dövlətinə qatıldı. Bu zaman Qafqazın mərkəzi və cənub-qərb bölgələri də Səfəvi sülaləsinin tabeliyinə keçdi. 1510-cu ildə isə

113

Qrupların təqdimatından sonra tədqiqat sualı haqqında aşağıdakı nəticə və ümumiləşdirməni aparmaq olar:

— Səfəvilər dövlətinin yaranması tarixi zərurət idi.

— Şah İsmayıl dövlət xadimi kimi yetişdirildiyi üçün dövlət quruculuğu işlərini layiqincə həyata keçirmişdi.

Qiymətləndirmə meyarları: izahetmə, təhliletmə

I	II	III	IV
İzahetmədə çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə izah edir.	İzahetmə zamanı cüzi çətinlik çəkir.	Məntiqi fikirlərə əsaslanan izahlar edir.
Çətinliklə təhlil edir, səhvlərə yol verir.	Təhliletməni müəllimin köməyi ilə reallaşdırır.	Təhliletməni normal reallaşdırır.	Ətraflı təhlil edir.

25. MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ VAHİD AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ (II DƏRS)

Alt standartlar:

3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

Səfəvi dövlətinin inkişaf xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim forması:

Qruplarla iş, kollektiv iş

Təlim üsulu:

Müzakirə, beyin həmləsi

Resurslar:

Dərslik, elektron dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 3.1.1.;
Az-d. 2.2.3.;
H-b. 2.1.2., 2.2.1.

Mərv döyüşü. Miniatür rəsm

Dərbənd tutuldu və Dağıstanın feodal hakimləri də şah I İsmayılın hakimiyyətini qəbul etməli oldular.

Şah I İsmayılın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan torpaqlarının əksər hissəsi vahid dövlətdə birləşdirildi. *Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyi də mərkəzi hakimiyyətə tabe edildi, yerli sülalələrin əlində yalnız daxili idarəçilik saxlandı.*

Şirvan hökmdarı Şeyxşah öz adamlarını hədiyyələrlə şah İsmayılın sarayına göndərmiş, özünün sadıq olduğuna onu inandırmış və... İsmayılın Şirvanın idarə edilməsini ona bağışlamasına nail olmuşdur.

Oqtay Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993

1510-cu ildə şah I İsmayıl Xorasana yürüş etdi və *Mərv döyüşündə* qalib gəldi. Özbək hökmdarı Şeybani xan öldürüldü. Xorasana ələ keçirildi. Beləliklə, Amudaryadan Fərat çayına qədər geniş ərazi Səfəvi imperatorluğuna daxil edildi.

Səfəvi şahlarının daxili siyasəti. Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradılmasına başlandı. Torpaq sahibliyinin, vergi sisteminin sahmana salınması istiqamətində addımlar atıldı. Təsərrüfat həyatının bərpası, sənətkarlığın və

114

Mövzunun II hissəsinin motivasiyasını müxtəlif cür qurmaq olar: a) Nəzərə alsaq ki, bu dərs may ayına təsadüf edir, o zaman AXC-nin yaranmasının ildönümü ilə əlaqəli motivasiya qura bilərsiniz; b) Elektron dərslikdən istifadə edib maraqlı motivasiya qurmaq mümkündür.

Tədqiqat sualı: XVI əsrdə Azərbaycanın vahid dövlətdə birləşdirilməsini Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin mühüm halqası hesab etmək olarmı?

ticarətin dirçəldilməsi üçün tədbirlər görüldü. İlk növbədə, Baharlı və Bayandurlu hökmdarlarının geniş tətbiq etdiyi soyurqal – irsi torpaqlar bağışlanması ləğv edildi. Buna səbəb soyurqal paylanmasının mərkəzi hakimiyyəti zəiflətməsi, dövlətin nəzarətində olan yararlı torpaq fondunun və xəzinə gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarması idi.

İlk Səfəvi şahları dövründə dövlətə xidmət əvəzində ayrı-ayrı şəxslərə tiyul – şərti torpaqlar verilməsinə başlandı. Bu torpaqlar yalnız şahın fərmanı ilə irsi keçə bilərdi.

Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün torpaq sahibliyi qaydalarında edilən dəyişikliyi qiymətləndir.

Səfəvi dövlətində bütün mühüm vəzifələrə Azərbaycan **türk tayfalarının başçıları** qoyuldu. *Ordu komandanlığı, vilayətlərin idarə olunması, saray işləri* də onların əlində idi. Ordu yarımköçmə Azərbaycan türk tayfalarından təşkil olundu. Şah sarayında, orduda və qismən diplomatik yazışmada Azərbaycan-türk dili işlədilir. Şah I İsmayılın dövlət işinə irəli çəkdiyi qızılbaş əmirləri bacarıqlı sarkərdələr, tədbirli dövlət məmurları idilər. Bununla belə, şah onları daim nəzarətdə saxlayır, mərkəzdən uzaqlaşma meyillərinin qarşısını çox sərt şəkildə alırdı. Şah I İsmayılın tərbiyəçisi – lələsi olan Hüseyn bəy Şamlı məhz bu səbəbdən *əmir əl-ümərə* – qoşun başçısı vəzifəsindən kənarlaşdırıldı, ona tiyul kimi verilmiş vilayət əlindən alındı.

Səfəvi şahı qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Şahın yanında *məşvərətçi orqan* – Azərbaycanın nüfuzlu tayfa əmirlərindən ibarət *Ali məclis* fəaliyyət göstərirdi. İlk Səfəvi şahları dövründə şahdan sonra ikinci şəxs *vəkil* idi. O, şahın müavini sayılırdı. Dövlətin hərbi qüvvələrinin əsasını Azərbaycanın yarımköçmə – elat tayfalarından toplanmış *çərik* adlı atlı dəstələr təşkil edirdi. Çərik başçısı *qorçubası* adlanırdı.

Səfəvi dövlətində mülki işlərə və maliyyə məsələlərinə *vəzir* baxırdı. Dini idarələrə isə *sədr* başçılıq edirdi.

Səfəvi dövlətinin bayrağı

Dərslik mətnini qruplar arasında bölün. Hər bir qrupa **B** blokundan suallar və tapşırıqlar verin. Dövlətin idarəçilik sistemində dair krossvord və ya sxemli təhlil etmə tapşırmaq olar.

Təqdimatları dinlədikdən sonra tədqiqat sualı ətrafında müzakirə aparın. Bu zaman şagirdləri öyrəndikləri bütün dövlətlərlə Səfəvi dövlətini müqayisə etməyə yönəldin. Ümumiləşdirmə və nəticəni şagirdlərin fikirlərindən «əldə edin»:

— XVI əsrdə Azərbaycanın vahid dövlətdə birləşdirilməsini dövlətçilik tarixində mühüm halqa hesab etmək olar.

«Müasir Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçilik sistemi» mövzusunda diskussiya aparmaq da şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafına kömək edər.

Qeyri-məhdud hakimiyyətin olduğu bir dövətdə Ali məclisin səlahiyyətləri nədən ibarət idi? Fikrini əsaslandır.

Səfəvi şahları öz hakimiyyətlərinin sosial dayağını möhkəmləndirmək üçün oturaq əhaliyə, həmçinin şəhərlərin sənətkarlarına və tacirlərinə güzəştlər edir, onların nümayəndələrinə də mühüm vəzifələr verirdilər.

Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinin ilk dövründə əhəlinin həyat şəraitini yüngülləşdirmək, dövlətin iqtisadi əsaslarını möhkəmləndirmək üçün bəzi vergilər azaldıldı, bəziləri isə tamam ləğv edildi. Əsas vergi olan *malcəhatin* miqdarı əvvəlki dövrlə müqayisədə azaldıldı, *məhsulun altıda bir hissəsi* həcmində alınmağa başlandı.

Şah I İsmayılın mühüm tədbirlərindən biri islam dininin *şəlik məzhəbini* dövlət dini elan etməsi oldu. O və varisləri həm ali dünyəvi, həm də ali dini hakimiyyətin başçısı idilər. Səfəvilərin soy kökünün Məhəmməd peyğəmbərlə bağlanması onların qonşu sünni hökmdarlardan üstünlüyünü nümayiş etdirmək məqsədi güdürdü. Bu dini-ideoloji zəmin əsasında süniliyin hökmran olduğu Osmanlı və Şeybani hökmdarlarına qarşı qəti mübarizə başlandı.

1. Səfəvi şeyxi İsmayılın Lahicandan Təbrizə qədər mübarizəsinə dair qrafik qur.

2. Səfəvilər dövlətinin yaranmasının tarixi əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
3. Səfəvilər dövlətinin imperatorluğa çevrilməsini təhlil et.
4. Səfəvi imperatorluğu indiki hansı dövlətlərin ərazisini əhatə edirdi?
5. Səfəvi dövlətinin idarəçilik sistemində təqdimat hazırla.

E blokuna aid tapşırıq verin və ya mövzuya aid şəkillər nümayiş etdirib şagirdlərə suallar ünvanlayaraq onların fikirlərini öyrənin.

Səfəvilər dövlətinin atributlarının təsvirlərinə aid də tapşırıq verə bilərsiniz: Səfəvilər dövlətinin bayrağı (gerb) nəyi ifadə edir?

Qiymətləndirmə meyarları: dəyərləndirmə

I	II	III	IV
Xüsusiyyətləri dəyərləndirərəkən çoxlu səhvlərə yol verir.	Xüsusiyyətləri dəyərləndirərəkən köməyə ehtiyac duyur.	Xüsusiyyətləri dəyərləndirərəkən fikrini sərbəst ifadə edir, cüzi səhvlərə yol verir.	Xüsusiyyətləri asanlıqla dəyərləndirir.

26. SƏFƏVİ-OSMANLI MÜHARİBƏLƏRİNİN BAŞLANMASI

Alt standartlar:

3.1.2. Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin səbəblərini izah edir.

2. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin başa çatdığı tarixi şəraiti dəyərləndirir.

Təlim forması:

Fərdi iş, qruplarla iş

Təlim üsulu:

Beyin həmləsi, sadələşdirmə, BİBÖ

Resurslar:

Dərslik, iş vərəqləri

İntegrasiya:

H.b. 1.2.1.; 2.1.2.

Motivasiyanı A blokunda olduğu kimi qura bilərsiniz. Daha fərqli motivasiya da qurmaq olar. Bu zaman tədqiqata sövq edən suallar vermək vacibdir.

25. SƏFƏVİ-OSMANLI MÜHARİBƏLƏRİNİN BAŞLANMASI

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin yaranması və Azərbaycanda, Qafqazda, Şərqi Anadoluda öz mövqelərini möhkəmləndirməsi Osmanlı dövlətinin ciddi narahatlığına səbəb oldu. Azərbaycan və bütövlükdə Qafqaz uğrunda Səfəvi–Osmanlı rəqabəti fasilələrlə yüz ildən çox davam edən qanlı müharibəyə çevrildi.

Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin səbəbləri nə idi? Bu müharibələrin nəticələri haqqında fikrini bildir.

Səfəvi–Osmanlı münasibətləri, Hörmüz, Çaldıran döyüşü, şah I İsmayılın «yandırılmış torpaq» taktikası

Qarşudurmanı doğuran səbəblər. XVI əsrin əvvəllərində gənc Səfəvi hökmdarının Azərbaycan və Şərqi Anadoluda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün qətiyyətli addımlar atması Osmanlı dövləti tərəfindən qısqançlıqla qarşılandı. Xüsusən də, Azərbaycan uğrunda Səfəvi–Osmanlı rəqabəti gücləndi. Səfəvi–Osmanlı müharibələrində hər iki tərəfin bu ərazinin zəngin sərvətlərinə təkbəşinə yiyələnmək istəyi başlıca yer tuturdu. Ona görə də əsas döyüşlər Azərbaycan ərazisində baş verdi. Müharibənin ağır məhrumiyyətlərini də hamıdan çox Azərbaycan əhalisi çəkdi.

Qərbi Avropa ölkələri Səfəvi–Osmanlı münasibətlərinin daim müharibə həddində saxlanılmasında maraqlı idilər. Roma papası şah I İsmayılın hərbi uğurlarını «Allahın xristian dünyası üçün yaratdığı bir fürsət» kimi qiymətləndirmişdi.

Qərbi Avropanın Səfəvi və Osmanlı imperiyaları arasında münasibətin kəskinləşməsində maraqlı olmasının səbəbi nə idi?

Səfəvi şahı Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə hazırlaşarkən Avropadan odlu silah almağa çalışırdı. Lakin onun Roma papasına və Venesiyaya göndərdiyi məktublar nəticəsiz qaldı. 1510-cu ildə şah I İsmayıl Portuqaliya ilə əlaqə yaratdı. O, Hind okeanı və İran körfəzi vasitəsilə Qərbdən odlu

Tədqiqatı yerinə yetirməzdən öncə şagirdlərə BİBÖ üsulu ilə «Səfəvi-Osmanlı münasibətləri» haqqında nə bilirsiniz sualını ünvanlayıb cavablandırmağı tapşırıq. Onlar fərdi formada iş vərəqlərində qeydlər etdikdən sonra «Səfəvi-Osmanlı münasibətləri» sualını ünvanlayın. Bu sual da cavablandırıldıqdan sonra tədqiqata başlamaq olar. C blokundakı mətni qruplar arasında bölüşdürün. Mətn parçalarına müvafiq olaraq B blokundakı sual və tapşırıqları da bölün. Qruplar işlərini sxem və cədvəl şəklində təqdim etdikdən sonra şagirdlərə «Nəyi öyrəndiniz?» sualını verin. Bu sualın cavabını şifahi müzakirə edə bilərsiniz. Yekunu və ümumiləşdirməni sxem və ya şaxələndirmə şəklində göstərmək olar.

Tədqiqat sualı:
Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanmasına hansı amillər şərait yaratdı?

silah və artilleriya mütəxəssisləri gətirməyə çalışdı. Bu məqsədə çatmaq üçün Portuqaliyanın Hörmüzü ələ keçirməsinə mane olmadı. Hörmüzün tutulması ilə Səfəvilərin Hind okeanına çıxış yolu bağlandı. Lakin Portuqaliya odlu silah göndərmədi.

Hind okeanına çıxışın itirilməsinin Səfəvilər dövləti üçün iqtisadi və siyasi nəticələrini dəyərləndir.

Çaldıran döyüşü. 1514-cü il avqustun 23-də Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında Maku yaxınlığındakı **Çaldıran düzündə qarlı döyüş** baş verdi. Şah I İsmayılın ordusu sayca dəfərlə üstün olan və odlu silahla silahlanmış Osmanlı qoşunu ilə döyüşdə məğlub oldu.

Bu qələbədən sonra hücumu davam etdirən Osmanlı qoşunu Təbrizə daxil oldu. Lakin Səfəvilərin yeni hücum təhlükəsi ilə bağlı sultan I Səlim geri dönməyə qərar verdi və bir neçə min təbrizli sənətkarı da özü ilə İstanbula apardı.

118

I	II	III	IV
Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanmasının səbəblərini izah etməkdə çətinlik çəkir.	Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanmasının səbəblərini müəllimin köməyi ilə izah edir.	Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanmasının səbəblərini müəyyənləşdirərək müəyyən səhvlərə yol verir.	Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanmasının səbəblərini sərbəst şəkildə müəyyənləşdirir.
Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin başa çatdığı tarixi şəraiti çətinliklə dəyərləndirir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin başa çatdığı tarixi şəraiti müəllimin köməyi ilə izah edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin başa çatdığı tarixi şəraiti müəyyənləşdirərək müəyyən səhvlərə yol verir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin başa çatdığı tarixi şəraiti sərbəst şəkildə müəyyənləşdirir.

27. XV—XVI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Alt standartlar:

5.1.1. Mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

XV—XVI əsrlər Azərbaycan mədəniyyətini inkişaf mərhələlərinə görə dəyərləndirir.

Təlim forması:

Cütlüklərlə iş

Təlim üsulu:

Müzakirə,
təqdimat

Resurslar:

Dərslük,
iş vərəqləri

İntegrasiya:

Ü-t. 5.1.1.;
Az-d. 2.2.3.

26. XV—XVI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Xalqımız qədim xalqdır, böyük tarixə, böyük mədəniyyətə malik olan xalqdır. Bu mədəniyyətimizi, onun qadimliyini, dünya miqyasında böyük şöhrətə malik olduğunu xalqımıza nə qədər çətdirə bilsək, bir o qədər də xalqımızda vətənpərvərlik hissini, həqiqi vətəndaşlıq hissini, azərbaycanlılıq hissini yüksəldərik.

HEYDƏR ƏLİYEV

Səfəvi şahları elm və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərirdilər. Şah I İsmayılın orta əsr müsəlman aləminin görkəmli miniatur ustası, istedadlı rəssam Kəmaləddin Behzadi yüksək səviyyədə qəbul etməsi, onun Təbrizdə saray kitabxanasına rəis təyin olunması haqqında fərman verməsi mədəniyyətimizə möhkəm bağlılığını sübut edir. I İsmayılın istedadlı şair olması, «Xətai» ləqəbi ilə milli ədəbiyyatımızın incilərini yaratması onu həm də böyük ədəbiyyat xadimi kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

XVI əsrdə vahid mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövlətinin yaradılması təhsilin, elmin, incəsənətin, mədəniyyətin inkişafına necə təsir etdi? Səfəvi hökmdarları hansı mədəniyyət xadimlərini himayə edirdilər?

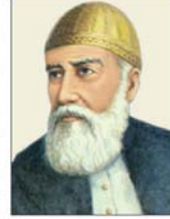

Cahan şahı Həqiqi, Xətai, Həsən bəy Rumlu, Şirvanşahlar sarayı kompleksi, «Həst-behişt» saray kompleksi, miniatur rəssamlıq, Kəmaləddin Behzad

Təhsil və elm. XV—XVI əsrlərdə bir-birini əvəz edən türk mənşəli sülalələrin hakimiyyəti dövründə mədəniyyətin inkişafına geniş imkanlar yarandı.

Məktəb və mədrəsələr bu dövrdə əsas təhsil ocaqları kimi fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycanın bütün şəhərlərində çoxlu məktəb və mədrəsə var idi. Təhsillə bərabər, elmin müxtəlif sahələri inkişaf edir, savadlı adamların sayı artırdı. Şah I İsmayıl Təbrizdə böyük kitabxana açdırmışdı. Elm və incəsənətə xüsusi qayğı göstərən şah I İsmayıl Marağa rəsədxanasını bərpa etdirmiş, riyaziyyatçı və astronom **Qiyasəddini** Marağaya göndərmişdi.

Elmin inkişafı fəlsəfə və tarixin öyrənilməsinə geniş imkanlar açmışdı. **Məhəmməd Füzuli** əsərlərindəki dərin fəlsəfi fikirlərə görə öz dövrünün böyük filosofu kimi qəbul edilirdi.

Məhəmməd Füzuli

123

- Motivasiyanı **A** blokunda verildiyi kimi qura bilərsiniz.
- Elektron dərslikdən videomaterial nümayiş etdirməklə motivasiyanı qurmaq mümkündür.
- Bu mövzu illik proqramın son mövzusu olduğuna görə, diqqəti mətnin son abzasına cəlb etməklə motivasiya qurub tədqiqata maraq yaratmaq olar.

Tədqiqat sualı: Vahid dövlətin yaranması ilə mədəniyyətin inkişafı arasında əlaqəni nədə görürsünüz?

C bloku cütlüklər arasında bölüşdürülür. B bloku müvafiq olaraq bölüşdürüldükdə özünüz əlavə tapşırıqlar da verə bilərsiniz:

I qrup: İntibah dövründəki memarlıq ənənələrini XV—XVI əsr memarlıq ənənələri ilə müqayisə edin.

II qrup: Mədəniyyətimizin intibah dövrü ilə XV—XVI əsr dövrünü müqayisə edin.

III qrup: XIII—XIV əsrlərin mədəniyyəti ilə XV—XVI əsrlərin mədəniyyət ənənələrinin oxşar cəhətlərini müəyyən edin.

IV qrup: Mətnin şəkillərinə əsasən dövrün mədəniyyətini təhlil edin. Təqdimatları müzakirə edib ümumiləşdirmə apara bilərsiniz:

— Dövlət yaranarkən ölkədə sabitlik və iqtisadi yüksəliş baş verir.

Tarixçi *Həsən bəy Rumlu* şah I Təhmasibin sarayında qulluq etmişdi. Yürüşlərdə iştirak edən tarixçi 12 cildlik «Əhsən-ət-təvrix» («Tarixlərin ən yaxşısı») əsərini yazmışdı. Əsərin dövrümüzə qədər gəlib çatmış hissələrində Azərbaycanda və ona qonşu olan ərazilərdə XV əsrdə və XVI əsrin ilk onilliklərində baş verən hadisələrdən bəhs edilmişdir.

Füzulinin hansı əsərlərini oxumusan? Sənə, onun əsərlərini dövrün həyatını öyrənmək üçün mənbə hesab etmək olarmı?

Hökmdarlarımızın dilimizə qayğısı. XV əsrdə Azərbaycanın mədəni həyatında hökmdar-şair *Cahan şah Həqiqinin* böyük xidməti olmuşdur. XVI əsrdə Azərbaycan-türk dilinin Səfəvi imperatorluğunun dövlət dilinə çevrilməsi onun daha da inkişafına səbəb oldu. Səfəvi şahlarının müdrik siyasəti nəticəsində bu dövrdə fars dilində yazmaq ənənəsi tədricən öz yerini Azərbaycan-türk dilinə verdi. Azərbaycan dilində şeirlər yazılması, şeir məclisləri keçirilməsi geniş miqyas aldı.

XVI əsrdə Şah İsmayılın sarayında ədəbi məclis fəaliyyət göstərirdi. Belə məclislərdə dövrün böyük şairləri toplaşır. Şah I İsmayıl *Xətai* təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində gözəl şeirlər yazmış, divan bağlamışdı. Azərbaycan poeziyasında ilk dəfə olaraq məhz o, şeirlərini nikbin mizlərlə bitirmişdir.

Memarlıq abidələri. XV—XVI əsrlərdə çoxlu sayda memarlıq abidələri – saraylar, məscidlər, karvansaralar, körpülər tikilmişdi. XV əsrdə inşa edilmiş

Şirvanşahlar sarayı kompleksi. XV əsr. Bakı

124

— Mədəniyyətin inkişafına şərait yarandığına görə memarlıq və incəsənət nümunələrinin sayı artıb çoxalır.

Nəzərə alın ki, bu dərs 7-ci sinif kursunun sonuncu dərsidir. Bu dərsi rollu oyunlarla daha maraqlı etmək olar. «Şairlər məclisi»; «Hökmdarların xəyali dialoqu»; «Abidələrin dili ilə» və başqa möv-

Sultan Məhəmməd Nizaminin
«Xamsəsinə» çəkdiyi miniatür

Şeyx Səfi xalısı

Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılan muğam və mahnıların yaradıcısı Öbdülqədir Marağayi musiqiyə aid nəzəri əsərlər də yazmışdı. XVI əsrin məşhur xanəndəsi olan Hafiz Lələ Azərbaycan musiqisinin inkişafında xüsusi rol oynamışdı.

Bu dövrün görkəmli nümayəndəsi Aşıq Qurbaninin dildən-dilə gözən dastanları indi də aşıqlar tərəfindən məclislərdə ifa edilir.

XV–XVI əsrlərdə Azərbaycanda türk sülalələrinin davamlı hakimiyyətdə olması ölkəmizdə mədəniyyətin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Azərbaycan hökmdarlarının elm, təhsil, ədəbiyyat və incəsənətə qayğısı bu sahələrdə davamlı inkişafı təmin etdi.

1. Cahən şahın mədəniyyətə qayğısına dair nümunələr göstər.
2. XV əsrdə inşa edilmiş memarlıq abidələrimiz haqqında təqdimat hazırla.
3. Şah İsmayılın mədəniyyət xadimlərinə qayğısını hansı faktlar sübut edir?
4. Azərbaycan rəssamlarının yaratdıqları miniatür rəsmlərin dünya muzeylərində nümayiş etdirilməsi nəyin nəticəsidir?

126

zularda rollu oyunlar qurmaqla standartları reallaşdırmağa bələrsiniz.

Bunun üçün qabaqlayıcı tapşırıq verməyi, rolları bölməyi və s. – hər rolun ifa edəcəyi mətni əvvəldən planlaşdırmanız vaxtdan səmərəli istifadə etmiş olacaqsınız. Bu yolla şagirdlər illik materialla ümumi baxış nümayiş etdirəcəklər.

Qiymətləndirmə meyarları: dəyərləndirmə

I	II	III	IV
Dəyərləndirmədə çətinlik çəkir.	Dəyərləndirmə apararkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Dəyərləndirmə apararkən, cüzi səhvlər edir.	Sərbəst dəyərləndirir.

ƏLAVƏLƏR

QIYMƏTLƏNDİRMƏ ÜÇÜN TEST NÜMUNƏLƏRİ

1. Azərbaycanda feodalizmin Avropa ölkələrindən fərqli xüsusiyyətlərinə aid deyil:

- A) Feodalların şəxsi təsərrüfatı var idi.
- B) Feodalı kəndlilərin becərdiyi torpaq yox, kəndlinin verəcəyi ödəniş daha çox maraqlandırır.
- C) Kəndlilər torpağa görə asılı olsalar da, təhkimli deyildilər.
- D) Feodalizm tez meydana gəlmiş, gec inkişaf etmiş, daha uzun müddət mövcud olmuşdu.
- E) Feodalların şəxsi təsərrüfatı yox idi.

2. Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın vergi islahatı keçirməkdə məqsədi:

- 1. Əhalinin vəziyyətini yüngülləşdirmək
 - 2. Kəhinləri vergilərin toplanmasından uzaqlaşdırmaq
 - 3. Vergi yığan məmurların özbaşınalığını azaltmaq
 - 4. Toplanan vəsaitin xəzinəyə daxil olunmasını təmin etmək
- A) 1,4 B) 3,4 C) 2,3 D) 2,4 E) 1,2

3. Sasanilərə aiddir:

- 1. 359-cu ildə romalıların məğlub edilməsi
 - 2. Xaraq
 - 3. Cizyə
 - 4. Gezit
 - 5. 725-ci ildə əhalinin siyahıya alınması
 - 6. İqta
- A) 1,2,3 B) 3,5,6 C) 1,2,4 D) 4,5,6 E) 2,4,5

4. Erkən orta əsrlər Albaniyası ilə bağlı deyil:

- A) Patrik B) Azad C) Dastakert D) Xostak E) Uc

5. Hər bir xalqın formalaşmasını zəruri edən şərtlər sırasına daxil deyil:

- A) Mədəniyyət birliyi
- B) Dil birliyi
- C) Ərazi birliyi
- D) Peşə birliyi
- E) İqtisadi əlaqələr birliyi

6. Albaniyanın süqutu nəticəsində son qoyulan Azərbaycan dövlətçiliyi bərpa edildi:

- A) Şirvanşahlar dövlətinin yaranması ilə
- B) Rəvvadilər dövlətinin yaranması ilə
- C) Səlcuqların Azərbaycana gəlməsi ilə
- D) Sacilər dövlətinin yaranması ilə
- E) Salarilər dövlətinin yaranması ilə

7. Sacilərlə Salarilərin oxşar cəhətinə aid deyil:

- A) Dövləti Azərbaycanın şimalında yaratmışdılar
- B) Azərbaycanı vahid şəkildə idarə edirdilər
- C) Paytaxtları Ərdəbil olmuşdu
- D) Türkmənşəli sülalə idilər
- E) Dövləti Azərbaycanın cənubunda yaratmışdılar

8. Şirvanşahlarla Sacilərin oxşar cəhəti:

- A) Dərbəndin qala divarlarını təmir etmişdilər
- B) Azərbaycanın şimalında yaranmışdılar
- C) Azərbaycanın cənubunda yaranmışdılar
- D) Paytaxtları Ərdəbil olmuşdu
- E) X əsrdə yaranmışdılar

9. Verilənlər aiddir:

- 1. Xəlifə ilə görüşmüşdü
- 2. Paytaxtı Bərdəyə köçürmüşdü
- A) Mehran
- B) Cavanşir
- C) I Xosrov Ənuşirəvan
- D) Ərdəşir Babəkan
- E) Məzdək

10. Ərəblərin qalib gəldiyi döyüşləri göstərin:

- A) I Həmədan və Bəzz
- B) II Həmədan və Bəzz
- C) Bəzz və I Həşdadsər
- D) II Həşdadsər və II Həmədan
- E) I Həmədan və II Həmədan

11. Babəkə aid deyil:

- A) İqamətgahı Bəzz qalası idi
- B) Azadlıq mübarizəsinin başçısı idi
- C) I Həşdadsər döyüşündə qalibiyyət qazanmışdı
- D) Xəlifə ilə ittifaq yaratmışdı
- E) Xəyanət nəticəsində düşmən əlinə keçmişdi

12. Daha əvvəl olmuşdur:

- A) Slavyanların Bərdəyə yürüşü
- B) Xudafərin körpüsünün tikilməsi
- C) Rəvvadilər dövlətinin yaranması
- D) Şəddadilər dövlətinin yaranması
- E) Səlcuqların Azərbaycana yürüşü

13. XI əsrin 60-cı illərinə aiddir:

- A) Səlcuqların Rəvvadilər dövlətini özünə tabe etməsi
- B) Səlcuqların Bizans, erməni, gürcü feodallarını məğlub etməsi
- C) Səlcuqların Bağdadı tutması
- D) Səlcuqların Azərbaycanın işğalını başa çatdırması
- E) Paytaxtın Reydən Nişapura köçürülməsi

14. Xilafət dövrünə aid abidə:

- A) Tərtər çayı üzərində çaylaq daşından hörülmüş körpü
- B) Xudafərin körpüsü
- C) Gəncə darvazaları
- D) Cavanşir qalası
- E) Nəqşi-Rüstəm məbədi

15. Uyğunsuzluğu müəyyən edin:

- A) IX–X əsr – Əlincə qalası
- B) 1027-ci il – Xudafərin körpüsü
- C) 1063-cü il – Gəncə darvazaları
- D) IX əsr – Amaras monastırı
- E) 980-ci il – Sündü məscidinin tikilməsi

16. Göstərilənlər hansı Şirvanşah hökmdarına aiddir?

- 1. Şirvanşahlar dövlətinin qüdrətini daha da möhkəmləndirdi
 - 2. Atası Mənuçöhrün səhvini düzəldərək Səlcuqlarla dostluq münasibətlərini bərpa etdi.
- A) I Axsitan B) I Fəribürz C) II Fəribürz D) Huşəng E) I Afridun

17. Uyğun variantı müəyyənləşdirin:

I. Gezit	1. Səlcuqlar
II. Cizyə	2. Sasanilər
III. Uc	3. Ərəblər
- A) I-2, II-3, III-1 B) I-1, II-3, III-2
C) I-2, II-1, III-3 D) I-3, II-1, III-2 E) I-3, II-2, III-1

18. Məntiqi ardıcılığı tamamlayın:

- 1. Şəmsəddin Eldəniz
 - 2. Məhəmməd Cahan Pəhləvan
 - 3.
- A) Qızıl Arslan B) I Mənuçöhr C) II Fəribürz D) I Axsitan E) Huşəng

19. Gəncə darvazaları və Xudafərin körpüsünün oxşar cəhəti:

- A) Hər iki abidənin XI əsrdə inşa edilməsi
- B) Hər ikisinin düşməndən müdafiə məqsədilə tikilməsi
- C) Hər ikisinin İbrahim Osman oğlu tərəfindən inşa edilməsi
- D) Hər ikisinin Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən inşa edilməsi
- E) Hər ikisinin XII əsrdə tikilməsi

20. Naxçıvanın ən yüksək tərəqqi dövrü təsadüf edir:

- A) Şəddadilər dövrünə
- B) Eldənizlər dövrünə
- C) Böyük Səlcuq imperatorluğunun canişinliyin mərkəzi olduğu dövrə
- D) Rəvvadilər dövrünə
- E) Şirvanşahlar dövlətinin tərkibində olduğu dövrə

21. Xronoloji ardıcılığını düzün:

1. Səlcuqların Rəvvadilər dövlətini özlərinə tabe etməsi
2. İlk Səlcuq dövlətinin yaranması
3. Şirvanşahlar dövlətinin Səlcuqlardan asılı hala salınması

- A) 2,1,3 B) 3,2,1 C) 3,1,2 D) 1,2,3 E) 1,3,2

22. Bakıdakı Qız qalası ilə Naxçıvandakı Möminə Xatun türbəsinə aid oxşar cəhət:

- A) Hər ikisinin XII əsrdə tikilməsi
- B) Hər ikisinin Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən inşa edilməsi
- C) Hər ikisinin günbəzli memarlıq nümunəsi olması
- D) Hər iki abidənin müdafiə tikilisi olması
- E) Hər iki abidənin sərdabə olması

23. Monqolların yürüşləri dövrünə aid deyil:

- A) Xudafərin körpüsünün inşası
- B) Təbrizin tabe edilməsi
- C) Sənətkarların mərkəzə aparılması
- D) Süni suvarma sistemlərinin məhv edilməsi
- E) Tamğa vergisinin tətbiq edilməsi

24. XII əsrin 90-cı illərinə qədər Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı:

- A) 1 B) 3 C) 2 D) 4 E) 5

25. Teymurilərin və Cəlairilərin Azərbaycanda hakimiyyətinə son qoydu:

- A) Səfəvilər B) Ağqoyunlular C) Qaraqoyunlular
D) Atabəylər E) Hülakülər

26. XIII–XIV əsrlərin memarlıq abidələri:

1. Xudafərin körpüsü 2. Naxçıvanda Gülüstan türbəsi
3. Ramana qalası 4. Qarabağlar türbəsi
5. Darülmülk

- A) 2,3,4 B) 2,4,5 C) 1,3,4 D) 1,2,3 E) 2,3,5

27. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində mövcud *olmamış* torpaq mülkiyyəti:

- A) Bayrat B) Divan C) Xassə D) Mülk E) Vəqf

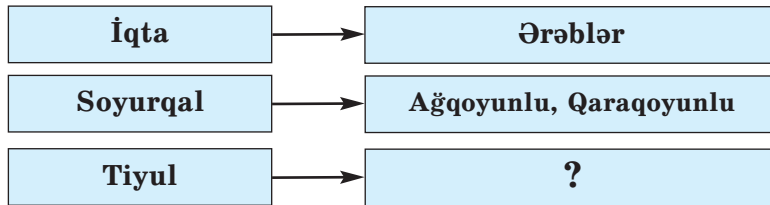
28. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində hökmdardan sonra ikinci şəxs hesab edilirdi:

- A) Əmir-əl-üməra B) Sədr-əzəm C) Baş vəzir
D) Vəkil E) Baş qazı

29. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin oxşar cəhəti *deyil*:

- A) XVI əsrdə süqut etmişdilər
B) Paytaxtları Təbriz şəhəri olmuşdur
C) Qalibiyyətli döyüşlər nəticəsində yaranmışdılar
D) Teymurilərlə mübarizə aparmışdılar
E) Türkmənşəli idilər

30. Məntiqi ardıcılığı tamamlayın:

- A) Hülakülər B) Səlcuqlar C) Səfəvilər D) Cəlairilər E) Eldənizlər

31. Şərur və Mərv döyüşlərinin oxşar cəhəti:

- A) Qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı
B) Xorasan qızılbaşların əlinə keçdi
C) Ağqoyunlu dövlətinə son qoyuldu
D) Şeybanilərin məğlubiyyəti ilə başa çatdı
E) Anadolu bütünlüklə qızılbaşların əlinə keçdi

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. **Abbasov Ənvər.** Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri. «Kurikulum» jurnalı, № 1, 2008.
2. **Abbasov Ənvər.** Kurikulum islahatının əsas istiqamətləri. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, № 4, 2011.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə konsepsiyası. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 6 fevral 2009.
4. Azərbaycan təhsili XXI əsrin astanasında. Bakı, 1998.
5. **Ağayev Sabir.** Tarixin tədrisində interaktiv təlim metodunun tətbiqi təcrübəsindən. Bakı, 2009.
6. **Əlizadə Əbdül.** Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2001.
7. **Əhmədov Aydın.** Ümumi təhsil sistemində kurikulum islahatı: real nəticələrə doğru. «Kurikulum» jurnalı, № 1, 2008.
8. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı. Bakı, 2000.
9. **Əhmədova Mehriban, Əliyev Məcid, Qasımlı Musa** və b. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında). Bakı, 2005.
10. **Hüseynov Ramiz, Mehdiyeva Nəzakət.** Məktəbdə tarixin tədrisinin perspektivləri. «Tarix, insan və cəmiyyət» jurnalı, (1–2), 2006.
11. **Hüseynov Ramiz.** Azərbaycan tarixi tədrisinin bəzi məsələlərinə dair. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, № 1, 2010.
12. **Hüseynov Ramiz, Mehdiyeva Nəzakət.** Tarix fənnindən şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılması, qiymətləndirilməsi prinsipləri və metodlar. «Tarix, insan və cəmiyyət» jurnalı, № 1–2, 2009.
13. **Cəbrayilov İntiqam.** Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil standartlarının hazırlanması məsələləri. Təhsilin aktual problemləri. Bakı, 2007.
14. **Kərimova Firəngiz, Əhmədova Mehriban** və b. İntegrativ kurikulum: mahiyyət və nümunələr, Bakı, 2006.
15. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr, Bakı, 2001.
16. **Qəndilov Rafiq, Tağiyeva Sevdə, Qocayev Şəmsi** və b. Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti (X–XI siniflər). Bakı, 2006.
17. **Qocayev Əkbər, Qocayeva Şəhla, Əliyeva Sevdə.** Tarixi anlayış və terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2002.
18. **Qocayev Əkbər.** Tarixi şəxsiyyətlər. Bakı, 2008.
19. **Mərdanov Misir.** Azərbaycan təhsili inkişaf yollarında (müəllimlərin XIII qurultayına hesabat məruzəsi), 2008.
20. **Mərdanov Misir, Faiq Şahbazlı.** Azərbaycan təhsil siyasəti (1998–2005). I və II kitab. «Təhsil», Bakı, 2005.
21. **Mərdanov Misir.** Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. «Təhsil», Bakı, 2006.
22. **Mərdanov Misir, Ağamalıyev Rəhim, Mehrabov Abdulla.** Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, 2003.
23. **Mehrabov Abdulla.** Öyrədən və öyrənən münasibətlərinin tənzimlənməsində interaktiv metodların (yanaşmaların) rolu. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, «Elmi əsərlər», № 4, Bakı, 2008.
24. **Mahmudov Yaqub.** Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2002.
25. **Məlikov Rauf, Nəcəfli Tofiq.** Tarixin interaktiv təlimi. Bakı, 2002.
26. **Məlikov Rauf, İbrahimov Nizami.** Məktəblinin tarix lüğəti. Bakı, 2004.
27. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti (X–XI siniflər). Bakı, 2006.
28. **Rüstəmov İzzət.** Gələcəyə istiqamətlənmiş böyük siyasət. «Gənc istedad» jurnalı, № 1–2, 2009.
29. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
30. **Tağiyeva Sevdə** və b. Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti. (V–IX siniflər). Bakı, 2006.
31. Tarixin tədrisində müasir üsullar (şərhlər, tövsiyələr, nümunələr). Bakı, 2000.
32. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (Kurikulum). «Kurikulum» jurnalı, 2010.
33. Ümumi təhsilin standartları (I–XI siniflər). Bakı, 2012.
34. Ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinifləri üçün tarix proqramları. Bakı, 2005–2012.
35. **Veysova Zülfiyyə.** Fəal təlim metodları. Bakı, 2007.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

AZƏRBAYCAN TARİXİ 7

Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün
Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərsliyin
METODİK VƏSAİTİ

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər	Leyla Əhliman qızı Hüseynova Sevil Şivəxan qızı Bəhrəmov
Redaktor	Aida Quliyeva
Bədii və texniki redaktor	Abdulla Ələkbərov
Dizaynerlər	Səadət Quluzadə, Aqil Əmrahov
Üz qabığı	Təhmasib Mehdiyev
Korrektor	Ülkər Tağıyeva

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi:
2018-088

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2018

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 7,4. Fiziki çap vərəqi 7,0. Formatı 70x100/16.

Səhifə sayı 112. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Ofset çapı.

Tiraj 6245. Pulsuz. Bakı–2018.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

PULSUZ